

DOMVS DIVINA
CIVITATE

2

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Снежана ФЕРЈАНЧИЋ, Гордана ЈЕРЕМИЋ, Александра ГОЈГИЋ

РИМСКИ ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ

Редакциони одбор

Делфина РАЈИЋ,
Катарина ДМИТРОВИЋ,
Радивоје БОЈОВИЋ

Рецензенти

проф. др Мирослава МИРКОВИЋ
др Ивана ПОПОВИЋ

Ликовно-графичко уређење

Светлана ЏИДА

Лектор и коректор

мр Маријана МАТОВИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Фотографије

Марко БОЈОВИЋ

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Цара Душана 1, ЧАЧАК
www.cacakmuzej.org.rs
e-mail: camuzej@sbb.co.rs

Штампа

„ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР” – Чачак

Тираж

500

РИМСКИ
ЕПИГРАФСКИ
СПОМЕНИЦИ
ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ

ЧАЧАК 2008.

САДРЖАЈ

1. УВОД	11
2. ВОЈСКА	15
3. СТАНОВНИШТВО	20
4. РЕЛИГИЈА	22
5. ПРИКУПЉАЊЕ И ОБЈАВЉИВАЊЕ ИЗВОРА	26
а. Прикупљање епиграфске грађе	26
б. Археолошка истраживања	27
6. ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ – ТИПОВИ И ПРЕДСТАВЕ	35
а. Врсте и облици епиграфских споменика	35
б. Представе на споменицима	36
7. КАТАЛОГ НАТПИСА	40
Дијакритички знаци	40
I Вотивни споменици	41
II Надгробни споменици	61
III Фрагменти епиграфских споменика	71
IV Опеке са печатом, instrumentum	89
8. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА	92
9. СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	93
10. СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ	95
11. ЕПИГРАФСКИ ИНДЕКС	100
12. ROMAN EPIGRAPHIC MONUMENTS FROM ČAČAK AND ITS VICINITY	103
Army	104
Population	105
Religion	106
List of illustrations	107
13. ИЗВОД ИЗ РЕЦЕНЗИЈА	108

ПРЕДГОВОР

У години значајној за историју града Чачка – шест векова од помена града, Народни музеј у Чачку се низом програма укључио у обележавање јубилеја. Један од њих је објављивање монографије о најстаријим писаним споменицима античког периода, који се данас чувају у збирци Народног музеја.

Основни циљ ове публикације је систематизација целокупне грађе, њена валоризација и сагледавање свих аспеката које ови споменици нуде. Публикација је намењена како стручној и научној јавности, тако и ширем читалачком кругу, заинтересованом за античку прошлост чачанског краја.

У току припреме публикације, аутори су имали подршку и помоћ појединаца који су корисним саветима и стављањем на увид необјављене грађе помогли да се епиграфски споменици на набољи начин обраде. Велику захвалност аутори дугују проф. др Михаилу Милинковићу (Филозофски факултет, Београд), руководиоцу научно-истраживачког пројекта Градине на Јелици, који је уступио непубликовани материјал са тог налазишта и упутио низ корисних сугестија. Захвалност дугујемо и мр Дејану Радичевићу (Филозофски факултет, Београд) на уступљеном непубликованом натпису из Бељине, као и Радивоју Бојовићу (Народни музеј, Чачак), на указаним подацима о сакупљању старина у Чачку током XIX века. Аутори посебно захваљују госпођи Делфини Рајић, директору Народног музеја у Чачку, која је имала слуха да подржи идеју о објављивању ове публикације.

Чачак - Београд,

Аутори

1. УВОД

Чачак лежи у долини Западне Мораве, на самом почетку западноморавске долине, удаљен десетак километара од Овчарско-кабларске клисуре. Са свих страна је оивичен планинама, тако да геоморфолошки представља готово затворену целину. Чачанска котлина припада југозападном делу централне Србије и обухвата рубне делове Шумадије. На западу и северозападу налазе се Овчар и Каблар, ка северу је подгорина Сувобора, Маљена и Рудника, на североистоку су Вујан и Буковик, док је са југозапада омеђена Јелицом. Од најранијих времена чачанска котлина представља стециште комуникација које су повезивале западнобалкански простор и Приморје са Подунављем и централним деловима Балкана.

Неколико важних предуслова – плодне равнице, богата побрђа и рудоносни крајеви, омогућили су да се на територији Чачка у различитим временским епохама развијају насеља различитих структура. Такође је важна и близина једног од највећих рударских центара – Рудника, од Чачка удаљеног тридесетак километара, односно 20 римских миља, што је отприлике обданица хода каравана.

Премда се римско насеље код Чачка не спомиње у наративним и епиграфским изворима за историју Римског царства, натписи који се чувају у Народном музеју у Чачку речито сведоче о значају ове области у римско доба. У самом граду или његовој околини налазила се погранична станица између Горње Мезије и Далмације чију су посаду чинили конзуларски бенефицијари и помоћни одреди римске војске. У широј области града требало би тражити римске путеве и, вероватно, руднике.

Област око Чачка припадала је римској провинцији Далмацији. Граница са Горњом Мезијом је од Саве пратила Колубару ка југу и пролазила је нешто источније од Чачка, прелазећи преко Западне Мораве.¹ У сливу ове реке постојала су два римска града. Први је *Municipium Mal(vesiatium)*, добро посведочен у епиграфским изворима. Ф. Папазоглу га је идентификовала са Висибабом код Пожеге, истичући да је реч о најзначајнијем римском граду западне Србије.² Његов назив је вероватно

1 G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 27 sq.; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 79; A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970.

2 F. Papazoglou, *Le municipium Malvesatium et son territoire*, *ŽA* 7, 1957, 114 sqq.; Cf. Alföldy, *Dalmatien*, 153; Wilkes, *Dalmatia*, 283; П. Петровић, *Римски камени споменици из Карана*, Титово Ужице 1986, 37.

гласио Малва (*Malva*)³ или Малвеза (*Malvesa*).⁴ Други римски град у западној Србији је *Municipium Cel(egerorum)*, поменут само у епитафу некадашњег декуриона и дуовира Аурелија Аугустијана (15). Овај град је настао на територији горњомезијског племена Целегера,⁵ по којем је и добио назив.⁶ Муниципијум Целегера се у модерној историографији различито локализује. Обично се тражи у близини Ивањице, у чијој је околини локалитет Јованчића лука, где је откривен надгробни споменик члана градског већа (15).⁷ Треба, међутим, напоменути да један натпис не пружа поуздан доказ за локализацију града. Споменик је могао бити подигнут на месту где је Аурелије Аугустијан живео са породицом. У подунавским и балканским провинцијама посведочена је пракса да чланови градског већа или магистрати не живе у граду у коме су обављали наведене дужности, већ на неком другом месту. Навешћемо само један пример из Горње Мезије. Марко Кокеј Секстилијан, декурион муниципијума Маргума на ушћу Велике Мораве у Дунав, живео је са породицом у Наису (д. Ниш).⁸ Поред тога, у Ивањици и околини, осим нашег натписа, нема других значајнијих налаза из античког доба.⁹ А. Мочи је помишљао да се *Municipium Celegerorum* налазио источније од Ивањице, у околини Краљева.¹⁰ У поменутом граду су откривене зидине, оловни тегови и покретни налази из римског доба.¹¹ П. Петровић је изнео претпоставку према којој би *Municipium Celegerorum* требало тражити у околини Чачка, где су евидентирани остаци значајније античке агломерације.¹² Извесну потешкоћу приликом прихватања ове тезе представља чињеница да је Чачак са околином чинио део провинције Далмације, док су Целегери, на чијој је територији основан *Municipium Celegerorum*, једно од мезијских племена.¹³ Чачак са околином је пре могао бити у саставу територије муниципијума *Malvesiatium*, која је на истоку, по свој прилици, сезала до границе између Далмације и Горње Мезије.¹⁴

3 Papazoglou, *ŽA* 7, 1957, 122.

4 Wilkes, *Dalmatia*, 283.

5 Plin. *HN* III 149: *Dardani, Celegeri, Triballi, Timachi, Moesi* (Дарданци, Целегери, Трибали, Тимаци, Мези).

6 Cf. Papazoglou, *ŽA* 7, 1957, 114, n. 1; Alföldy, *Dalmatien*, 28, 55 sq.

7 Alföldy, *Dalmatien*, 55 sq.; Wilkes, *Dalmatia*, 172.

8 *IMS* IV 38=*CIL* III 8253.

9 *TIR* K 34, s. v. Ivanjica; Петровић, *Споменици из Карана*, 43, n. 34.

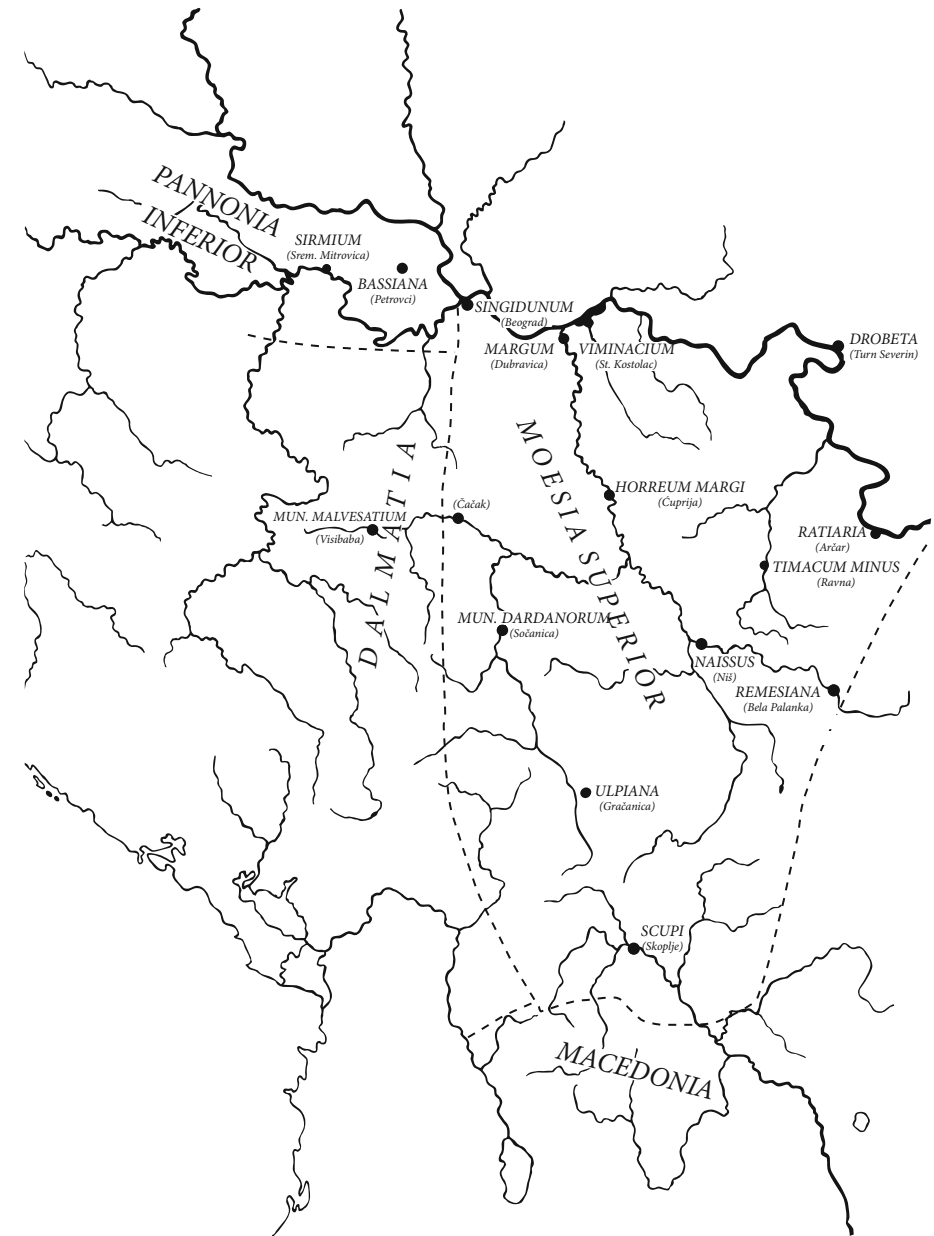
10 Mócsy, *Moesia Superior*, 36.

11 М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 140; *TIR* K 34, s. v. Kraljevo.

12 Петровић, *Споменици из Карана*, 37 и 43, n. 34.

13 Plin. *HN* III 149.

14 Cf. Wilkes, *Dalmatia*, 283. Papazoglou, *ŽA* 7, 1957, 118 sq. истиче да је *Municipium Malvesiatium*, као најзначајнији римски град западне Србије, без сумње захватао пространу територију која се простирала све до Дрине и Лима на западу.

Сл. 1 – Римске провинције на тлу Централног Балкана

Сл. 2 – Западна Србија, налазишта епиграфских споменика

2. ВОЈСКА

У Чачку и околини пронађен је релативно велики број војничких натписа. Војници, официри или заповедници легија и помоћних одреда посветили су десет votivних ара (2, 4-7, 9-13). Њима треба додати и три фрагмента на којима се такође помињу војници или војне јединице (18, 20, 23). Узети заједно, ови споменици сведоче о стратешком значају области око Чачка у римско доба и пружају податке о њеној војној посади.

У Чачку и околини пронађено је неколико натписа конзуларских бенефицијара. Реч је о два дедикацијама Дијани, односно Јупитеру (2, 7), једној посвети божанству чије име није сачувано (13) и једном фрагменту (23). Поменути споменици указују да се у Чачку или околини налазила станица конзуларских бенефицијара. Њихове дужности биле су веома разнолике. Ови официри, у служби намесника провинције, надгледали су путеве, транспорт робе и безбедност саобраћаја. Имали су, по свему судећи, и полицијске дужности у областима и градовима у којима су служили. Надгледали су прикупљање пореза, као и аноне која се у III веку убирала од провинцијског становништва за снабдевање војске. Конзуларски бенефицијари су чували и царинске станице, а њихове дужности биле су везане и за рудничке области, где су надзирали транспорт руде.¹⁵

Двојица конзуларских бенефицијара – Јулије Капитон и Аурелије, чији когномен није сачуван – прекомандована су у станицу код Чачка из легије XI Claudia (2, 7). Ова јединица је током већег дела I века била стационирана у Далмацији. У провинцију, у логор Бурнум, доведена је као замена за легију XX Valeria, која је 10. године прекомандована на Рајну. После победе над Вителијевим снагама и учешћа у сузбијању Цивилисовог устанка, 70. године је прекомандована на Рајну, где је остала три деценије. Године 100. је на кратко време пребачена на средњи ток Дунава, у Панонију, где је била стационирана у Бригетиону, а затим на доњи ток Дунава, у

¹⁵ О дужностима конзуларских бенефицијара cf. M. Mirković, Beneficarii consularis and the New Outpost in Sirmium, *Roman Frontier Studies* 1989, *Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter 1991, 255 sq.; J. Ott, *Die Beneficiarer. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, Stuttgart 1995, 113 sq.; J. Nelis-Clément, *Les beneficarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. - VIe s. p.C.)*, Bordeaux 2000, 211 sqq.

логор Дуросторум у Доњој Мезији, где је остала до позне антике.¹⁶ Легија XI Claudia је током II и III века слала конзуларске бенефицијаре на службу у Далмацију. Њихово присуство је посведочено у Магнуму (CBFIR 438), Салвијуму (CBFIR 443), Муниципију S. (CBFIR 451, 452), Салони (CBFIR 453), Скеланима (CBFIR 472, 473).¹⁷ *Beneficiarius consularis* који је ару 13 посветио непознатом божанству могао је служити у легији XI Claudia или некој од панонских легија (X Gemina или XIV Gemina) које су редовно слале бенефицијаре на службу у Далмацију.¹⁸

Епиграфски материјал из Народног музеја у Чачку указује да су од краја II века у граду или околини били стационарани помоћни одреди или њихове вексилације. Највећи број споменика у Чачку и околини оставили су војници кохорте II milliaria nova Delmatarum equitata (кохорта друга милијарија нова Делмата коњичка), како гласи њен пун назив, посведочен на дедикацији Јупитеру (6). Четири аре су посветили трибуни (5, 6, 11, 12), а једну декурион (4). Поменути натписима треба додати и опеку са печатом јединице, нађену у дворишту Народног музеја у Чачку (44). Друга кохорта Делмата основана је 169. или 170. године, на самом почетку маркоманских ратова Марка Аурелија.¹⁹ Римско царство је било под налетом варвара који су пљачкали подунавске и балканске провинције, али и Италију. Германска племена Квада и Маркомана су 170. године пробила дунавски лимес и продрла у северну Италију, где су опседали Аквилеју. Јазиги су провалили у Дакију, док су Костобоци опустошили источне области Балканског полуострва, стигавши све до Хеладе.²⁰ Пошто је Царство било захваћено епидемијом куге, Марко Аурелије је предузео мере за јачање војске и борбу против варвара. Том приликом је регрутовао и латроне, тј. разбојнике Дарданије и Далмације и од њих основао помоћне одреде.²¹ Кохорте I и II Aurelia nova (прва и друга Аурелијева нова), као и I и II Aurelia Dardanorum (прва и друга Аурелијева Дарданаца) биле су у Горњој Мезији,²² док су кохорте Делмата чиниле део гарнизона провинције Далмације. Кохорта I milliaria Delmatarum била је стационарана у Промони.²³ Епиграфски споменици из Народног музеја у Чачку јасно указују да би логор кохорте II milliaria Delmatarum требало тражити у околини Чачка.

16 Ritterling, *RE* XII 1693 sq.; R. Fellmann, Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis, *Les légions de Rome sous le Haut-empire, Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, ed. Y. Le Bohec, Lyon 2000, 127 sq.

17 О бенефицијарним станицама у поменути градовима cf. Wilkes, *Dalmatia*, 124 sq.; Nelis-Clément, *Beneficiarii*, 186 sq.

18 Legio X Gemina: CBFIR 441, 454, 458, 459, 477, 479, 492, 500. Legio XIV Gemina: CBFIR 433, 437, 444, 464, 465, 484-486, 492, 500.

19 Wilkes, *Dalmatia*, 141, 473; G. Alföldy, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985*, Amsterdam 1987, 252.

20 Cf. A. R. Birley, *The Cambridge Ancient History XI: The High Empire, A. D. 70-192*, 172 sqq.

21 HA, *Marc.* 21, 7 sq.

22 J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Donauraum und in den angrenzenden Gebieten*, Praha 1978, 16, 30; S. Dušanić, *Army and Mining in Moesia Superior, Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart 2000, 348 sq.

23 Alföldy, *Auxiliartruppen*, 252; Wilkes, *Dalmatia*, 118, 473.

У околини Чачка је крајем II века посведочено присуство још једног помоћног одреда. Реч је о кохорти VIII voluntariorum civium Romanorum (осма добровољачка кохорта римских грађана), чији је трибун Ливије Матерно 197. године посветио ару Јупитеру и Генију места где је служио (10). Осма добровољачка кохорта римских грађана је у Далмацији била стационарана током већег дела принципата, још од времена делматско-панонског устанка (6-9. године н.е.).²⁴ Током II и III века, њен стални логор био је у данашњем Триљу (*Tilurium*),²⁵ па је стога у Чачку или околини боравила само њена вексилација којом је заповедао центурион Ливије Матерно.²⁶

Војничке натписе нађене у Чачку и околини треба узети као доказ да се у овој области налазила погранична станица између провинција Далмације и Горње Мезије.²⁷ Прецизну хронологију боравка одреда римске војске тешко је успоставити. Претпоставља се да је бенефицијарна станица претходила кастрому помоћних одреда,²⁸ те би њено постојање требало датовати у II век. У последњим деценијама столећа, у овој области је већ била новооснована друга кохорта Делмата. Њоме је командовао трибун Тиберије Клаудије Гал (5), који је око 195. године уврштен у сенаторски сталеж.²⁹ Будући да је заповедништво над кохортом од хиљаду војника етапа каријере резервисане за витезове, Гал је са јединицом у околини Чачка морао бити пре средине последње деценије II века. Друга кохорта Делмата је, према томе, у околину Чачка могла бити доведена врло брзо по оснивању, свакако после 170. године када је заједно са првом кохортом Делмата градила бедеме у Салони.³⁰ Њено присуство у области Чачка посведочено је и у III веку. Године 253. је, заједно са трибуном Квинтом Секстилијем Марином, посветила ару Јупитеру за здравље цара Емилијана (6).

Остаје отворено питање у којим је околностима у околини Чачка боравио одред осме кохорте добровољаца (10). У модерној историографији се сматрало да је вексилација у пограничној станици била пре друге кохорте Делмата.³¹ Вотивна ара Тиберија Клаудија Гала сведочи да је ова јединица била у нашој области у последњим деценијама II столећа, пре 195. године. Стога боравак одреда осме кохорте добровољаца треба другачије објаснити. Вексилације под командом официра легија и помоћних одреда су у провинцијама обављале разноврсне задатке.³² Наш одред је можда учествовао у изградњи утврђења у околини Чачка или је доведен као појачање за борбу против латрона. У другој половини II века

24 Wilkes, *Dalmatia*, 140, 473.

25 Alföldy, *Auxiliartruppen*, 254.

26 О центурионима помоћних одреда као командантима вексилација стационараних у провинцијама cf. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson), Köln-Graz 1967², 62.

27 Alföldy, *Dalmatien*, 27; Wilkes, *Dalmatia*, 79.

28 М. Васић, Нови римски натписи нађени у Чачку, *ЗНМЧ* 16, 1986, 29.

29 I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I: Die senatorische Amtsträger*, Bonn 1993, 165.

30 *CIL* III 1979 (cohors I milliaria Delmatarum), 8655=6374 (cohors II milliaria Delmatarum).

31 Wilkes, *Dalmatia*, 470; Alföldy, *Auxiliartruppen*, 269.

32 О томе cf. Domaszewski, *Rangordnung*, 108.

су забележени неки немири на граници Далмације. Из биографије Дидија Јулијана, који је управљао Далмацијом 176–177. године,³³ знамо да је за време намесништва победио непријатеље на границама (*hostes confines*).³⁴ Могуће је да је сличних немира било и крајем II века на граници са Горњом Мезијом, те да је одред осме кохорте добровољаца упућен да се ојача погранична посада на североистоку провинције.

Локацију бенефицијарне станице и утврђења помоћних одреда није могуће прецизно одредити. Сви натписи су нађени у секундарној употреби, те не пружају индикације за решавање овог питања. У обзир треба пре свега узети два локалитета западно од Чачка. У Бељини, на локалитету Јанковина, откривене су терме и остаци насеља из II–III века.³⁵ У Јездини су такође констатовани остаци античке агломерације, а у кориту Јездинске реке темељи једне веће грађевине која би се могла идентификовати са бенефицијарном станицом или каструмом.³⁶ Бенефицијарна станица и каструм помоћних одреда можда су били и у самом Чачку, где су откривени трагови насеља из IV века.³⁷

Војнички натписи нађени у Чачку и околини отварају низ питања везаних за историју пограничних области Далмације. Конзуларски бенефицијари су можда нагледали мрежу римских путева у источној Далмацији. У овој области су се у римско доба, као и данас, укрштале важне саобраћајнице, а бенефицијарне станице су се често налазиле на раскршћима значајних путева.³⁸ Долином Западне Мораве водио је пут који је повезивао једну од главних римских саобраћајница на Балкану, друм у долини Велике и Јужне Мораве, са рудницима сребра у области Домавије. Рекогносцирање терена открило је остатке старог пута код села Заблаће, источно од Чачка.³⁹ Од саобраћајнице у долини Западне Мораве одвајао се код Чачка огранак према северу (претпоставља се да је пратио трасу Ибарске магистрале), ка римским рудницима на Руднику и Космају. Сматра се да је пут повезивао овај велики руднички ревер на северозападу Горње Мезије са рудницима у долини Ибра. Један пут је од Чачка водио на југ, преко Јелице, Гуче и Ивањице ка Новом Пазару. Трасу ове саобраћајнице могла су бранити утврђења на Јелици и у близини села Вучковице.⁴⁰

Епиграфски материјал из Народног музеја у Чачку указује да би у области града требало тражити и античке руднике. Већ смо напоменули да је у дужности конзуларских бенефицијара, чија је станица посведочена у граду или околини, улазило и надгледање рудника и транспорта руде. Са претпоставком о постојању рудника у околини Чачка слаже се и боравак друге кохорте Делмата у овој области. Ова јединица је била коњичка кохорта (*cohors equitata*: 6), састављена од пешака и коњаника. *Cohortes equitatae* су биле погодне за заштиту рудничких области. Коњаници су одржавали ред и мир у рудницима, спречавајући могуће побуне перегрина и осуђеника који су копали руду. Разбојници, побуњеници, али и варвари који су долазили ван граница Царства, угрожавали су руднике, као и комуникације којима се превозила руда. Коњаници су пратили транспорте метала, ишли су у извиђање терена, старали су се о прикупљању намирница и сл.⁴¹ На постојање античких рудника у околини Чачка посредно указују и четири посвете Дијани (1-4). Култ ове богиње био је изузетно распрострањен у Далмацији.⁴² Поштована је као заштитница природе, флоре и фауне,⁴³ али је повезивана и са рударством. Рудари су у њој видели божанство слично Мајци Земљи (*Terra Mater*). Такође је сматрана и симболом сребра, због њене везе са Месецом, па је стога њен култ био нарочито раширен у рудницима сребра у свим провинцијама Римског царства.⁴⁴ Трагови старог рударства су откривени у околини Чачка, у подножју Јелице, у селу Горачићи.⁴⁵ У крајевима који су у римско доба могли гравитирати Чачку откривени су трагови средњовековне рударске делатности. У селу Семедраж је постојао рудник живе, док о активности код Самокова и на северним обронцима Осоја сведоче остаци троски. Лако је могуће да су поменути рудници експлоатисани и у римско доба.⁴⁶

Споменици друге кохорте Делмата који се чувају у Народног музеју у Чачку допуњавају просопографију заповедника наше јединице, јер бележе имена двојице до сада непосведочених трибуна. Први је Тиберије Клаудије Гал, кога треба идентификовати са истоименим сенатором, суфектним конзулом и намесником Нумидије и Дакије с почетка III века (5). Други је Квинт Секстилије Марин (6) о чијој каријери нема других података. Извесно је само да је 253. године заповедао другом кохортом Делмата на граници Далмације и Горње Мезије.

33 A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Wien 1958, 72.

34 *HA Did. Iul.* 1, 9. Cf. Wilkes, *Dalmatia*, 117; Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 26.

35 М. Васић, Римске терме у Бељини, *ЗНМЧ* 13, 1983, 5-18; idem, *ЗНМЧ* 16, 1986, 28; idem, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, Чачак 1993, 9 sq. О локалитетима Јездини и Бељини cf. *infra* p. 29 sq., 34.

36 F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 133; Гарашанин, *Налазуишта*, 162; Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 28.

37 Cf. *infra* p. 32.

38 A. von Domaszewski, Die Beneficiärerposten und die römischen Strassennetze, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 21, 1902, 158-211; Mirković, *op. cit.* n. 15, 255.

39 Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 32, n. 46.

40 О римским путевима у околини Чачка cf. Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 27 sq.; Ferjančić, New epigraphic finds near Čačak, *Balkanica* 26, 1995, 179 sq.

41 О коњичким кохортама у рудничким областима cf. Dušanić, *op. cit.* n. 22, 347 sqq.

42 Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933, 57 sq.

43 W. H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* I/1, Leipzig 1884, 1002-1011.

44 С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1-2, 1980, 7-55; idem, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, Београд 1976, 121, ad n° 89.

45 В. Симић, Некадашње рударство гвожђа у Шумадији, *Рударски гласник* 15/1, 1976, 99.

46 О рудницима у поменутој области cf. В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951, 34, 225, 303; idem, *Рударски гласник* 15/1, 1976, 99; Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 29 sq.

3. СТАНОВНИШТВО

Натписи који се чувају у Народном музеју у Чачку, због своје фрагментарности, доносе веома мали број података о становништву. На четири вотивна натписа посведочени су припадници сенаторског, односно витешког сталежа. На Јупитеровом жртвенику, који је посветила друга кохорта Делмата са својим заповедником, као дедиканта срећемо и сенатора Асинија Максима (6). Његово име је додато у јесен 253. године, пошто је власт у Царству преузео Валеријан, победивши узурпатора Емилијана. Асинија Максима вероватно треба идентификовати са Максимом, који је 253. године био конзул са царем Волусијаном.⁴⁷ Он је потекао из угледног рода Асинија, по свој прилици из породице која је живела у колонији Ахоли у северној Африци.⁴⁸

Четири вотивна споменика бележе имена тројице трибуна друге кохорте Делмата који су припадали витешком сталежу. Хронолошки гледано, први од њих је Тиберије Клаудије Гал о којем је већ било речи (5). Он је поменутом јединицом заповедао у другој половини II века, за владавине Марка Аурелија или његовог наследника Комода. Остале етапе његове витешке каријере нису познате. Тиберије Клаудије Гал је око 195. године увршћен у сенаторски сталеж. Последња етапа његовог сенаторског курса је намесништво над Дакијом, на самом почетку III века, 205–206/207. године (cf. *infra ad n° 5*). Крајем II века, свакако после Тиберија Клаудија Гала, другом кохортом Делмата заповедао је Гнеј Помпеј Политијан (11, 12), а средином III века, прецизније 253. године, Квинт Секстилије Марин (6). О њиховим каријерама или пореклу нема поузданих података.

Чачак је, судећи према војничким натписима нађеним у самом граду и његовој околини, представљао значајну пограничну станицу између Далмације и Горње Мезије. Међу војницима који су у њој служили срећемо конзуларске бенефицијаре и двојицу официра помоћних одреда. Бенефицијари носе царска гентилна имена *Iulius* (2), односно *Aurelius* (7). Породица Јулија Капитона (2) је грађанска права добила од Августа или Тиберија. Аурелије (7) (или његова породица) је цивитет стекао под Марком Аурелијем или Каракалом. Овај цар је 212. године донео едикт којим су сви слободни становници Римског царства добили грађанска права. Оба официра помоћних одреда носе нецарска гентилна имена – *Livius* (10), *Stadius* (4).

47 Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 24 sq.; Душанић, *Asinius Maximus in AD 253, ZPE* 144, 2003, 256 sq.

48 Душанић, *ZPE* 144, 2003, 255 sqq.

Тит Статије Криспин, декурион друге кохорте Делмата, је вероватно регрутован у породици пореклом из јужне Далмације, чији су се преци доселили из Италије (cf. *infra ad n° 4*). Порекло Ливија Матерна, центуриона осме добровољачке кохорте, није могуће одредити.

На преосталим натписима који се чувају у Народном музеју у Чачку посведочени су само носиоци царског гентилног имена *Aurelius* (3, 15, 18, 21, 22). Овај гентилициј указује на могућност да су припадали домаћем становништву Далмације, те да су грађанска права добили под Марком Аурелијем или Каракалом. Међу њима посебно треба истаћи Аурелија Аугустијана, чији је надгробни споменик нађен на локалитету Јованчића лука код Ивањице. Он је у III веку био декурион и некадашњи дуовир муниципија Целегера (15).

Ономастички елементи пружају извесне индикације да су на натписима који се чувају у Народном музеју у Чачку посведочени малобројни припадници домаћег келтског становништва. У области око Чачка су вероватно живели Диндари,⁴⁹ док су на западној граници Горње Мезије пребивали Целегери.⁵⁰ Две жене су, судећи према именима, могле припадати поменутом племену. Супруга Аурелија Аугустијана звала се *Bella* (15). Овај когномен се сврстава међу галска имена и нарочито је раширен у келтским областима (Галија, Норик, Панонија).⁵¹ Друга жена која је можда припадала келтском домаћем становништву је Тотија (17). Име *Totius* такође припада галском ономастикону.⁵² Тотија је, изгледа, потекла из романизоване породице. На то указује околност да њени родитељи, отац Прокул и мајка Марцела, носе латинска имена.⁵³

Када се говори о становништву области Чачка у римско доба, посебно треба поменути Максима, Сценокаловог сина (3). Он је, по свој прилици, припадао домаћем становништву Далмације. На то указује име његовог оца *Scenocalus* које се сврстава у илирски ономастикон.⁵⁴ Осим на споменику бр. 3, посведочено је још једном у Далмацији, на једном натпису с краја I века, нађеном код села Жупча близу Високог (*ILJug* 1591). Судећи према именској формули, Максим није имао римска грађанска права. Ономастичка формула састављена од личног имена и патронимика у генитиву карактеристична је за пегрино становништво Далмације.⁵⁵ Треба, међутим, напоменути да је Максимова породица била делимично романизована, на шта указује његово латинско име.⁵⁶

49 Wilkes, *Dalmatia*, 172.

50 Mócsy, *Moesia Superior*, 27.

51 A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I, Leipzig 1894, 365; I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 231; OPEL I 287. Mócsy, *Moesia Superior*, 142 сматра да га треба повезати са келтском компонентом код Целегера.

52 Holder, *Sprachschatz* II 1895.

53 Kajanto, *Cognomina*, 173 (*Marcellus*), 176 (*Proculus*).

54 A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrer*, Wien 1957, 313; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 289.

55 D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split 1948, 26 sqq.

56 Kajanto, *Cognomina*, 275 sq.

4. РЕЛИГИЈА

Епиграфска грађа из Чачка и околине пружа драгоцене податке о религији ове области у римско доба. На тринаест споменика посведочена су божанства сврстана у две групе – божанстава римског пантеона и египатска божанства. Култови домаћих, аутохтоних божанстава, до сада нису потврђени.

На дванаест споменика јављају се посвете четворома римским боговима: Јупитеру (шест споменика), Марсу (један завет), Дијани (пет споменика), Генију места (два завета). Један натпис помиње и божански царски дом (*domus divina*) (6).

Јупитер (*Iuppiter*), врховно божанство римског пантеона, бог неба, времена, муња, киша, он осигурава победу у рату, посвећује му се оружје заплењено од непријатеља, учесник је у савезима и споразумима између народа и појединаца.⁵⁷ Капитолински Јупитер (*Iuppiter Optimus Maximus*) је имао највећи државни и политички значај у Римском царству. Докле год се простирало Римско царство, подизани су храмови и завети њему у част. Празник capitoлинског храма, био је 13. септембра, када је почињала грађанска година.⁵⁸ Многи градови у провинцијама Царства подизали су на истакнутим местима capitoлије – храмове посвећене Јупитеру, Јунони и Минерви. Капитолински Јупитер је такође уживао велику популарност у централнобалканским областима.⁵⁹

Из Чачка и околине потиче шест целих или фрагментарних споменика за посветама capitoлинском Јупитеру, од којих је на две аре у заједници са другим боговима (9: Дијана, 10: Геније Места). Дедиканти су војници, из редова командног кадра или официра. Међу њима срећемо двојицу трибуна друге кохорте Делмата, која је била стационирана у утврђењу у Чачку или околини. Тиберије Клаудије Гал је поменутом јединицом заповедао у другој половини II века (5), а Квинт Секстилије Марин 253. године (6). Као дедиканти жртвеника capitoлинском Јупитеру јављају се још двојица војника на служби у области Чачка – Ливије Матерно, центурион осме кохорте добровољаца (10), и Аурелије, конзуларски бенефицијар легије XI Claudia (7). У случају фрагментарне дедикације Јупитеру Капитолинском, Дијани и Генију места, није могуће утврдити име дедиканта, али је сасвим извесно да је и он служио у војсци, по свој прилици у другој кохорти Делмата (9).

⁵⁷ RE X-1, 1126, s. v. *Iuppiter*.

⁵⁸ RE X-1, 1136.

⁵⁹ Марић, *Култови*, 55.

Марс (*Mars*), једно од најзначајнијих божанстава римског пантеона, митолошки отац римског народа, поштован у свим деловима Царства, спадао је у групу *dii militares*. Посвећени су му месеци март и октобар – март је симболично означавао почетак ратних операција (*ancilla movere*), а октобар њихов завршетак.⁶⁰ Марс је божански осветник, предводник римске војске, која је испред његовог храма у Риму кретала у походе. Велику популарност култ Марса доживљава међу војницима у III веку,⁶¹ а нарочито је омиљен у Галији и Германији. Неколико дедикација Марсу забележено је у Далмацији и Горњој Мезији.⁶² Војничком Марсу посвећен је већи број споменика из Равне код Књажевца (*Timacum Minus*), где се претпоставља да је у оквиру утврђења, почетком III века, постојало његово светилиште. Коњаничком Марсу су га подигли војници кохорте *II Aurelia Dardanorum*, 208–212. године.⁶³

Ару посвећену Војничком Марсу, која се чува у Народном музеју у Чачку, подигао је Гнеј Помпеј Политијан, трибун друге кохорте Делмата, с краја II века (11).

Дијана (*Diana*), римска богиња, заштитница лова, шума, животиња, жена, у култу је често изједначавана са грчком Артемидом, блиска богињи Месеца Луни. Почасни натписи посвећени Дијани јављају се широм Римског царства, и углавном се односе на њену функцију богиње-заштитнице лова.⁶⁴

У гајевима и храмовима слављен је празник њеног рођења 13. августа, када су приношене жртве за успешну ловну годину.⁶⁵ Нарочито су бројне посвете Дијани од стране војника и ветерана свих рангова, који јој се обраћају као једној од богиња из групе *dii militares*.⁶⁶ Њен култ је посебно био распрострањен међу рударима, као и особама које су биле везане за рударске центре, где је била поштована као заштитница рудника сребра.⁶⁷

Дијанин култ био је доста раширен на територији централног Балкана.⁶⁸ На споменицима се јавља са различитим епитетима: *Nemorensis*, *Candaviensis*, *Celestis*. Забележена је као *Augusta* на натписима из рудоносних области Саса и Склана код Сребренице,⁶⁹ и Равне код Књажевца (*Timacum Minus*).⁷⁰ Жртвеник из Саса подигао је конзуларски бенефицијар из Доње Паноније,⁷¹ док је на натпису из Склана забележена формула *Dianae Aug(ustae) sac(rum)*,⁷² као код споменика са Јелице (3).

⁶⁰ RE XIV-2, 1929, s. v. *Mars*.

⁶¹ RE XIV-2, 1927.

⁶² Марић, *Култови*, 56.

⁶³ P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd 1995, 42, 65 sqq., ad n° 7-9.

⁶⁴ RE V-1, 335, s. v. *Diana*.

⁶⁵ RE V-1, 333-335.

⁶⁶ RE V-1, 336.

⁶⁷ Cf. supra n. 44.

⁶⁸ Марић, *Култови* 57 sq., n. 36.

⁶⁹ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977, 404, n° 162, 163.

⁷⁰ Petrović, *IMS III/2*, n° 3, 4.

⁷¹ *CIL III* 12723.

⁷² Imamović, *Spomenici*, n° 163.

Дедиканти ара посвећених Дијани, нађених у Чачку и околини, су војници и цивили. Два жртвеника су подигли војници на служби у пограничној станици. Реч је о Јулију Капитону, конзуларском бенефицијару легије XI Claudia (2), односно Титу Статију Криспину, декуриону друге кохорте Делмата (4). Једну ару су за здравље свог рођака Максима посветила тројица Аурелијеваца – Виктор, Мемор и Паулин (3). У случају Клаудија Нигера, дедиканта аре која је служила као база стуба, није могуће утврдити да ли је реч о војнику или цивили (1).

Геније (*Genius*) је божанство које представља персонификован појам, значајан за римско друштво. Он може бити персонификација римског народа, сената, војске, делова војних јединица, струковних удружења. Јавља се и као персонификација градова, области и др. (*Genius loci*).

Посвете Генију места су релативно бројне и нарочито су везане за култ Јупитера.⁷³ Жртвенике Јупитеру и Генију места подизали су конзуларски бенефицијари стационарани у Горњој Германији (*Germania Superior*).⁷⁴ Споменици су углавном подигнути у последњој четвртини II века, највећи број је из периода 179.–186. године,⁷⁵ најстарији је из 167. године,⁷⁶ а најмлађи потиче из 201. године.⁷⁷

Геније места је посведочен на два дедикацијама нађеним у области Чачка. Једну је 197. године Јупитеру и Генију места посветио Ливије Матерно, центурион осме кохорте добровољаца на служби у пограничној станици (10). Име дедиканта фрагментарне аре, посвећене Јупитеру, Дијани, Силвану (?) и Генију места, није сачувано (9).

На једној вотивној ари из збирке Народног музеја у Чачку посведочено је поштовање египатске култне заједнице Изиде и Сераписа (12).

Изида (*Isis*), египатска богиња, супруга и сестра Озириса, мајка Хоруса, идеална мајка и супруга, која брине о сину и мужу за живота и након смрти.⁷⁸ У грчко-римском свету, она је владарка Земље, која је човечанству донела многа добра, увела законе, изумела писменост, морепловство, узгој житарица.⁷⁹ Приписује јој се да је творац љубави између човека и жене, родитеља и деце, она је поучила људе мистеријама, страхопоштовању према боговима и установила храмове. Она поништава силу тираније и брине о правди. Имала је присталице углавном међу нижим слојевима, али и међу самим римским царевима (Калигула, Домицијан).⁸⁰

Серапис (*Serapis, Sarapis*), синкретичко египатско божанство, настало спајањем божанстава Озириса и Аписа у доба хеленизма, био је бог Сунца и богатства земље, господар мртвих, исцелитељ и спасилац.⁸¹ У Риму је поштован у Изидином храму

73 Imamović, *Spomenici*, 135 sq.

74 *CBFIR* 141, 187.

75 *CBFIR* 114, 150, 157, 180, 181, 187.

76 *CBFIR* 115.

77 *CBFIR* 141.

78 *RE IX-2*, 2086 s. v. *Isis*.

79 *RE IX-2*, 2114.

80 *RE IX-2*, 2104.

81 A. Cermanović-Kuzmanović–D. Srejić, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd 1992, 490.

(*Iseum Campestre*) на Марсовом пољу, а посвећен му је празник *Serapia* 25. априла.⁸² Култ је доживљавао процват током II и III века,⁸³ да би у доба цара Теодосија I (379–395) дошло до коначног обрачуна и рушења његовог храма *Serapeum-a* у Александрији 391. године, што је представљало тријумф хришћанства над паганством.⁸⁴

Култна заједница Изиде и Сераписа била је нарочито омиљена међу римским војницима током II–III века, који су их призивали да их воде у победу.⁸⁵ Споменици заједничког култа потврђени су у Горњој Панонији, у Птују⁸⁶ и Камнику,⁸⁷ док су у Далмацији забележени у Задру,⁸⁸ Коминима,⁸⁹ Сувом Лукавцу⁹⁰ и Дрснику,⁹¹ а анепиграфски споменици потичу из Горње Мезије, из Равне код Књажевца (*Titasium Minus*).⁹²

Дедикант аре Серапису и Изиди из Чачка је Гнеј Помпеј Политијан, трибун друге кохорте Делмата (12). Он је, по свој прилици, посветио и жртвеник Марсу Војничком (11).

82 *RE I A/2*, 2417, s. v. *Sarapis*.

83 Марић, *Култови*, 81; Љ. Зотовић, *Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије*, *Старинар* 19, 1968, 63 sq.; P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, *Godišnjak CBI* 9, knj. 7, 1972, 54 sqq.; E. Imamović, *Spomenici*, 261–263.

84 J. S. Mckenzie, S. Gibson, A. T. Reyes, *Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the archaeological evidence*, *JRS* 94, 2004, 73.

85 *RE IX-2*, 2113.

86 Зотовић, *Старинар* 19, 1968, 63.

87 Вулић, *Антички споменици из Србије*, *Споменик XLII*, 1905, 287.

88 *CIL III* 2903.

89 Вулић, *Антички споменици наше земље*, *Споменик САН ХСVIII*, 1941–48, 130, бр. 287.

90 Вулић, *Споменик ХСVIII*, 1941–48, 126, бр. 279.

91 Вулић, *Споменик ХСVIII*, 1941–48, 119, бр. 265.

92 П. Петровић, *Из епиграфске збирке чачанског музеја*, *Богородица Градачка*, 20, сл. 2, 3; П. Петровић–С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја*. Археологија, Београд 1997, 61, бр. 6 и 62, бр. 8, са старијом литературом.

5. ПРИКУПЉАЊЕ И ОБЈАВЉИВАЊЕ ИЗВОРА

а. Прикупљање епиграфске грађе

Епиграфски споменици, који се данас чувају у Народном музеју у Чачку, веома рано су привукли пажњу истраживача и научника, који су оставили драгоцене белешке у својим путописима, стручним чланцима и корпусима епиграфског наслеђа римског света.

Интересовање за натписе из околине Чачка јавља се још у првој половини XIX века. Према писму Томе Живановића од 8. октобра 1852. године, он је за натпис са Јелице (4) сазнао од Лазара Арсеновића, попечитеља правосуђа, још 1843. године док је боравио у Чачку, али пошто је био крај новембра месеца и велика вејавица, није могао да изађе на Јелицу и лично прегледа споменик.⁹³ Текст је добио од писара драгачевског среза, сина покојног проте Јанка. У истом писму Тома Живановић помиње да је коју годину касније поново био на путу из Чачка према Ужицу, прелазећи преко Јелице, али ни овог пута није успео да обиђе рушевине на Јелици због густе шуме која их је сакрила.

Јанко Шафарик, библиотекар и чувар Народне музеја у Београду, 1865. године објавио је споменик о коме је писао Тома Живановић, наводећи да је „овде био е еданъ каменъ са римскимъ надписомъ, који е пре више година секретар начелничтва чачанскогъ окружјѣ преписао и друштву србске словесности послао“.⁹⁴ Факсимил тог споменика објавио је у извештају и констатовао да је у међувремену споменик нестао (4). Приликом обиласка села Јездине, лично је видео и скицирао вотивну ару (10), која се налазила у дрвеној гробљанској капели, служећи као стубац часне трпезе и која је, према речима очевидаца, донета са Градине на Јелици.⁹⁵

⁹³ Архив САНУ бр. 9068: Т. Живановић, Натпис на камену на Елици планини, Београд 8. октобра 1852. године.

⁹⁴ Ј. Шафарикъ, Додатак. Извештај Dr. Јанка Шафарика из године 1865. о његовом археолошком путовању, *Споменик* XCVIII, 1941-48, 264.

⁹⁵ Шафарик, *loc. cit.* н. 94.

Приређујући споменике за трећи том корпуса латинских натписа из Римског царства, Теодор Момзен и Ото Хиршфелд су 80-их година XIX века публиковали четири натписа из чачанског краја,⁹⁶ док је Никола Вулић, објављујући епиграфску грађу из централнобалканских области, публиковао и два натписа која се данас налазе у Народном музеју у Чачку.⁹⁷

Након Другог светског рата интересовање за епиграфске споменике чачанског краја остало је у сенци других открића, нарочито богатих налаза кнежевских гробова старијег гвозденог доба у Атеници.⁹⁸ Епиграфски налази поново су дошли у жижку интересовања након значајних открића приликом великих земљаних радова на инфраструктури градског језгра крајем 60-их и почетком 70-их година XX века и након покренутих археолошких истраживања у центру града у то време. Захваљујући овим открићима, 1986. године публикован је први аналитички рад у *Зборнику радова Народне музеја у Чачку*,⁹⁹ а захваљујући новим налазима 1992. године, поводом обележавања 800 година Богородице Градачке и града Чачка публикован је и други значајни рад из ове области.¹⁰⁰ Епиграфска грађа, која је откривана током више кампања систематских археолошких истраживања на Градини на Јелици, такође је научно проучена.¹⁰¹

До сада је на територији коју покрива Народни музеј у Чачку прикупљено четрдесет и пет целих или фрагментованих римских споменика, са епиграфским садржајима, осим једног фрагмента вотивне аре, који је анепиграфски. Од укупног броја, два споменика су у међувремену нестала, за њих постоје цртежи и подаци у инвентарним књигама (4, 26). Сви споменици су на латинском језику, на једном споменику је текст у курзиву (45). Четрдесет три споменика су од камена, један од печене глине (опека) и један је од олова.

Епиграфски споменици обрађени у овом раду потичу са тринаест налазишта са територије општине Чачак, један је са територије Ивањице и један са подручја Пожеге (сл. 2). У самом граду Чачку налази су забележени на седам локација (сл. 3). За један споменик не постоје поуздани услови налаза.

Највећи број споменика – тридесет два, био је у секундарној употреби. Већ у доба касне антике, крајем III и у IV веку, делови споменика са натписима коришћени су у зидању терми у центру Чачка (22), објеката на простору цркве Светог Вазнесења,¹⁰² и, вероватно, монументалног маузолеја у Бељини (23). У VI веку, приликом великих радова на подизању утврђеног комплекса на Градини на Јелици, такође су коришћени

⁹⁶ Кат. бр. 4 и 10 је први објавио Th. Mommsen (*CIL* III 6320=4; 6321=10), ревидирао O. Hirschfeld (*CIL* III 8335=4; 8336=10). Кат. бр. 15 и 17 је објавио O. Hirschfeld (*CIL* III 14610=15; 8337=17).

⁹⁷ Вулић, *Споменик* XCVIII, 1941-48, 50, 253, бр. 494.

⁹⁸ М. Ђукнић, Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966; А. Палавестра, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд 1984, 35-46; Р. Васић, О етничкој припадности кнежевских гробова у Атеници, *ЗНМЧ* 25, 1995, 17-26.

⁹⁹ Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 23-34, сл. 1-9.

¹⁰⁰ Петровић, *Богородица Градачка*, 19-28, сл. 1-4.

¹⁰¹ Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 175-194.

¹⁰² Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 23.

эпиграфски споменици у градњи и декорацији појединих објеката, донети са више локација из Чачка и околине.¹⁰³

И у каснијим периодима, антички споменици су коришћени у различите сврхе: за поплочавање путева у турско доба (опека из дворишта Народног музеја, 44), као часна трпеза у гробљанској цркви (Јездина – 10) или као надгробни споменик на савременом сеоском гробљу (Негришори – 17).

б. Археолошка истраживања

Прве белешке о римским старинама из Чачка и околине потичу из прве половине XIX века, из пера Томе Живановића, који је 1843. године набавио факсимил вотивне аре са Јелице (cf. supra p. 26) (4). Године 1865. словачки лекар Јанко Шафарик објавио је цртеж ове аре, која је у међувремену нестала, а скицирао је и описао ару из Јездине (10). У Чачку је откупио златник цара Валенса (364–378), за који је забележио да потиче са Овчара, а из околине Прељине је набавио сребрни новац републиканског периода, ковање колоније Дирахон.¹⁰⁴

Од 1859. до 1889. године аустријски илустратор и цртач Феликс Каниц је у више наврата пропутовао кроз Србију, оставивши драгоцене податке и цртеже о римским остацима. У његовој првој белешци се помиње да су „у близини Чачка недавно откривени остаци Вестиног храма на једном брду“, о чему га је обавестио министар финансија Гавриловић.¹⁰⁵ Приликом каснијих обилазака, за Чачак је записао да „већи део остатака из римског доба узидан у темеље велике чачанске цркве и јавних зграда“.¹⁰⁶ У Јездини је видео темељне остатке бедема, дебљине 2,5 m, у дужини око 90 m, која се могла пратити, за које је претпоставио да су из римског доба.¹⁰⁷ Исте остатке видео је и Сима Тројановић, као и остатке поплочања, фрагменте црвено печених керамичких посуда и гвоздене клинове.¹⁰⁸ У Видови је Ф. Каниц забележио налаз римског гроба, који је садржао прилоге стаклене посуде, фибуле и врхова стрела.¹⁰⁹ У Паковраћу, на месту Бановина, од очевидаца је евидентирао постојање римских зидова, опека великих формата и једног епиграфског споменика, који је

¹⁰³ Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 175.

¹⁰⁴ Шафарик, *Споменик ХСVIII*, 1941–48, 265.

¹⁰⁵ F. Kanitz, *Römische Funde in Serbien*, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Band 36, Heft I-III, Wien 1861, 199.

¹⁰⁶ Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво*, Београд 1985, 537.

¹⁰⁷ Kanitz, *Studien*, 133.

¹⁰⁸ С. Тројановић, Преисторијске старине из рудничког округа, *Старинар* 9, 1892, 15.

¹⁰⁹ Kanitz, *Studien*, 132.

у међувремену пренет у Годовик код Ариља.¹¹⁰ Епиграфски споменик, са текстом очуваним у седам редова (17), забележио је на јужном негришорском гробљу.¹¹¹ У Дучаловићима, на месту Палучке, затекао је површинске налазе римских тегула око средњовековног манастира.¹¹² Археолошким истраживањима 1990. године утврђено је постојање остатака виле рустике, која је делимично откривена. Темљеви грађевине су од камена везаног малтером, зидови су рађени у бондруку, под је имао субструкцију и малтерни премаз, док је кров био покривен тегулама. Малобројни покретни налази опредељују живот објекта у период касне антике.

Прва аматерска археолошка ископавања на територији Чачка вршио је крајем XIX века етнограф и професор чачанске гимназије Сима Тројановић. Његова делатност првенствено је била усмерена на истраживања тумула из бронзаног и гвозденог доба на територији Драгачева,¹¹³ а мања ископавања вршио је унутар утврђења на Градини на Јелици, без прописне техничке документације.¹¹⁴

Тек након Другог светског рата започиње прави археолошки рад на територији општине Чачак. Године 1950. врши се детаљно рекогносцирање области, а две године касније установљава се музејска делатност, оснивањем Народног музеја у Чачку, који самостално, или у сарадњи са другим институцијама, започиње низ сондажних и систематских археолошких истраживања. Пажња сарадника Народног музеја првенствено је оријентисана на испитивање праисторијских налазишта (неолитска насеља и тумули из металних доба). До данас су испитана шездесет два налазишта.

Највећи број истражених локалитета припада периоду бронзаног и старијег гвозденог доба, и у већини случајева је везан за испитивања гробних хумки – тумула. За бронзано доба карактеристичан је продор индоевропских племена током III и II миленијума пре н. е., њихова стабилизација и мешање са неолитским седелачким популацијама на овим просторима. Гвоздено доба у чачанском крају карактеришу четири хоризонта, у којима се смењују различити утицаји на ово подручје.¹¹⁵ У време 750–650/625 године пре н. е. на чачанском подручју се јавља басараби керамика и утицај са истока, да би у наредном периоду (650/625–550/525 година пре н. е.) овај крај стајао под западним утицајем Гласинца и ужичког подручја. Стабилизација прилика, утицај племена Аутаријата и стварање издвојене културне групе, развој трговине и занатства, карактеристике су периода 550/525–450/425. године пре н. е. Ово је доба кнежевских некропола у Атеници и гробова у Мрчајевцима и Мојсињу.¹¹⁶

У време када римска цивилизација ступа на тло Далмације, готово да нема археолошких трагова о становништву које је настањивало област Чачка. Изузетак представљају два случајна налаза, сребрни новац Дирахона из околине Прељине и

¹¹⁰ Каниц, *Србија*, 543.

¹¹¹ Каниц, *Србија*, 544.

¹¹² Каниц, *Србија*, 543.

¹¹³ Тројановић, *Старинар* 9, 1892, 4–12.

¹¹⁴ Тројановић, *Старинар* 9, 1892, 15; M. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Старинар* 51, 2001, 74.

¹¹⁵ Р. Васић, Чачак у гвоздено доба, *ЗНМЧ* 30, 2000, 33.

¹¹⁶ Васић, *ЗНМЧ* 30, 2000, 29–30.

копљаста фибула из Јездине, датована у II век пре н. е., која упућује на повезаност чачанског краја са Полимљем у то доба.¹¹⁷

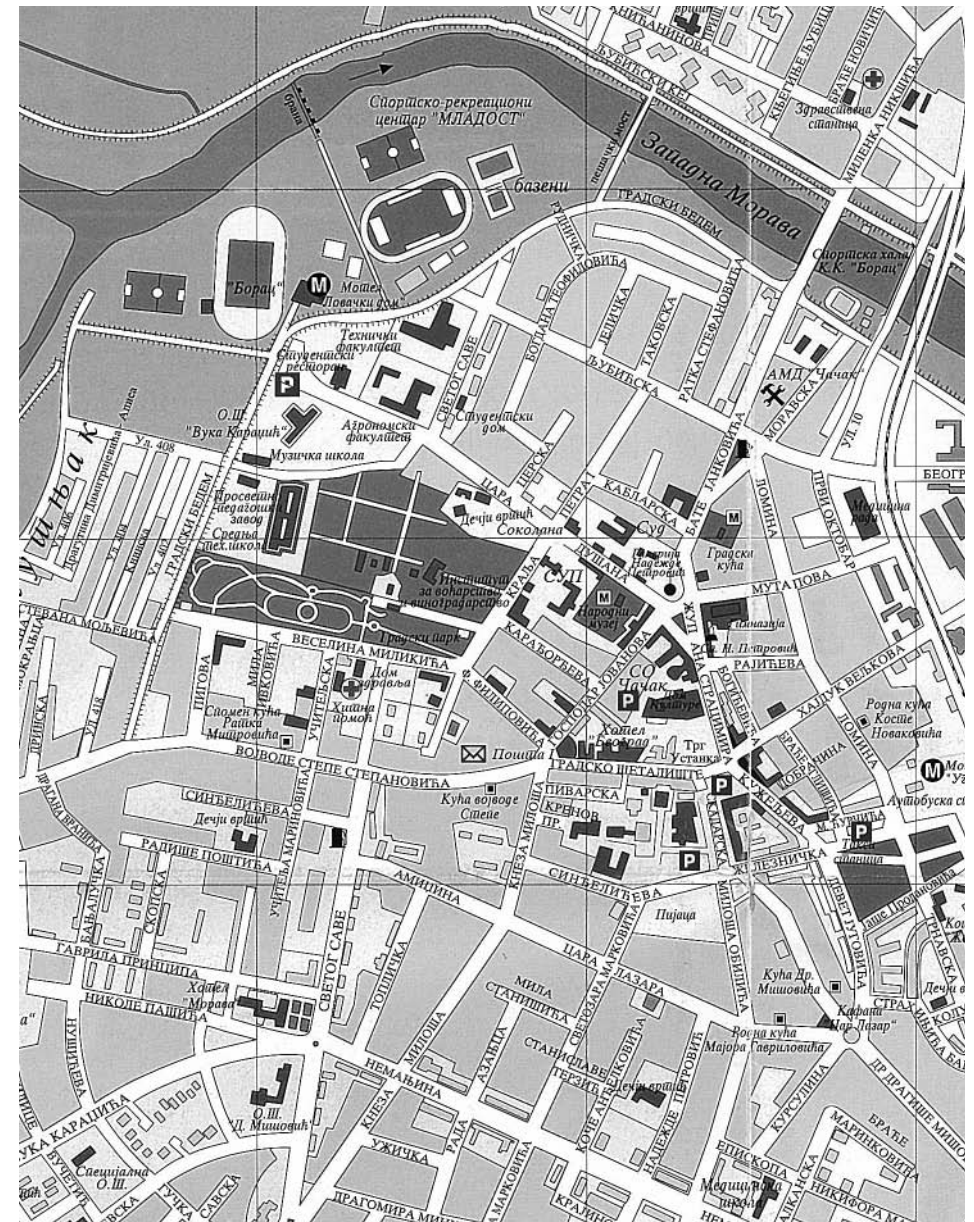
Најстарији римски налази на чачанском подручју везују се за период I–II века н. е. Реч је, најчешће, о појединачним и случајним налазима, међу које спадају три бронзане посуде, две ведрице и једна касерола, откривене 1960. године у центру града, на углу улица Церске и Богдана Теофиловића. Једно ведро је одређено у I–II век, док друго ведро и касерола припадају средини II – првој половини III века.¹¹⁸ Периоду I–II века припадају и налази стаклених посуда, ребрасте зделе (Rippen-schalen) и сферични пехар на стопи, из терми у центру Чачка.¹¹⁹ Број стаклених посуда и разноликост форми повећавају се током II–III века, када су забележени налази ниских цилиндричних пехара и пехара украшених мотивом пчелињег саћа, такође у центру града.¹²⁰ Керамичке посуде I–II века изузетно се ретко срећу,¹²¹ док је керамичка продукција II–III богатија и заступљена на више локалитета у граду и околини (терме у Чачку и Бељини, Пријевор–Чуљевина).¹²²

Током последњих пола века, на територији Чачка истражено је осамнаест локалитета из античког, односно касноантичког и рановизантијског периода: терме, двориште Народног музеја, црква Светог Вазнесења и Мутапова улица у Чачку, Јанковина (терме) и порта Успења Пресвете Богородице у Бељини, Дучаловићи (Палучке), Пријевор (Чуљевина и Питомине) и Горња Горевница (Дубље).

Слојеви II–III века, за које се везује највећи број епиграфских споменика са територије Чачка, само су спорадично регистровани, и то приликом истраживања купатила у Бељини (локалитет Јанковина или терме), где су откривене две јама са испуном од керамичких посуда, међу којима је било примерака из овог периода.¹²³ Запуњавање јама претходило је изградњи приватног купатила (*balneum*) у склопу економског имања (*villa rustica*) у првој половини IV века.¹²⁴

Посебна пажња археолога током 80–их година XX века била је усмерена на испитивање касноантичких налазишта у Чачку и околини, међу којима су нарочито значајна истраживања Милоја Васића, који је пажљивом анализом стратиграфије, архитектуре и покретних налаза издвојио основне фазе развоја насеља у Чачку и околини.¹²⁵

1. Крајем III и почетком IV века изграђене су терме у Чачку, а у Бељини је забележен континуитет живота у оквиру комплекса имања (*villa rustica*).¹²⁶

Сл. 3 – Чачак, топографија епиграфских споменика

117 Васић, ЗНМЧ 30, 2000, 33.

118 М. Вујовић–К. Дмитривић, Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку, Гласник САД 23, 2007, 315–316.

119 А. Гојгић, Римско стакло из Чачка и околине, тип IV/2 и V/1, Чачак 2007, стручни испит, рукопис.

120 А. Гојгић, op. cit. н. 119, тип V/2 а, b, V/7.

121 Забележен је налаз два фрагмента посуда (*terra sigillata?*), карактеристичних за раноцарски период, у дворишту Народног музеја у Чачку (Рбр. 53/1977), данас изгубљени.

122 Т. Цвјетићанин, Римска керамика из Чачка и околине, ЗНМЧ 18, 1988, 114, 116.

123 Цвјетићанин, ЗНМЧ 18, 1988, 116.

124 Васић, Богородица Градачка, 9.

125 Васић, Богородица Градачка, 14.

126 Васић, ЗНМЧ 13, 1983, 16.

Терме у центру Чачка, данас удаљене од корита Западне Мораве у правцу југа око 800 m, налазе се у делу између улица Господар Јованове и Градског шеталишта. Током 1970. године делимично су истражени темељни остаци купатила (*thermae*), димензија 22,60 x 18,45 m, са две фазе градње.¹²⁷ Са ископавања терми потиче фрагмент епиграфског споменика (22), за који не постоје прецизни услови налаза, али, свакако је реч о секундарно употребљеном материјалу за градњу објекта или неку од његових преправки.

У Бељини је овај период издвојен на основу стратиграфије (слој Б – сивомрка земља са ситнијим шутом), који представља међуфазу између слоја II–III и средине IV века.¹²⁸

2. У првој половини IV века, до времена цара Валентинијана I (364–375), изграђени су и били у употреби балнеум у Бељини, грађевине у оквиру пољског имања (*villa rustica*) у Горњој Горевници и објекти, чији су масивни зидови и ступци откривени у порти цркве Светог Вазнесења и дворишту Народног музеја (остаци *vicus-a?*),¹²⁹ док су терме у центру Чачка доживеле преправке и доградње.¹³⁰

Купатило у Бељини, димензија 9 x 11 m, са пет просторија, припада типу приватних купатила, које је било подигнуто у оквиру пољског имања средње величине, чија је површина могла износити око 0,7 ha.¹³¹ Сличан габарит (0,8 ha) могло је имати и пољско имање у Горњој Горевници, где је археолошки испитан део економске зграде, а геофизичким методама констатовано постојање најмање још две грађевине.¹³²

3. Крајем IV и почетком V века, преправљено је купатило у Бељини, у Пријевору-Чуљевина је подигнута породична гробница, вероватно за власнике пољског имања констатованог на локалитету Питомине, а грађевине у центру Чачка, у дворишту Музеја и порти цркве Светог Вазнесења се обнављају.

На локалитету Питомине у селу Пријевору, код ушћа реке Каменице у Западну Мораву, археолошким истраживањима су откривени темељни остаци три објекта, опредељених као стамбена зграда (*villa rustica*), помоћна зграда и житница (*horreum*),¹³³ док је на суседном локалитету Чуљевина истражена породична зидана гробница, која је на основу покретних налаза (сребрна појасна копча, стаклене посуде) опредељена у крај IV – прве деценије V века,¹³⁴ на основу чега се и оловна плочица обрађена у овом каталогу (45), опредељује у овај период.

Од времена цара Константина (306–337), када је дошло до признавања и експанзије хришћанства, до почетка V века, када је већина налазишта у Чачку и

околини напуштена, на овим просторима свакако су биле подигнуте ранохришћанске цркве, међутим, о њима за сада не постоје теренски подаци, осим индиција које пружају фрагменти хришћанских натписа (?) са Градине на Јелици (42, 43).

Током последње две деценије XX века нарочита је пажња посвећена истраживањима градинских утврђења из периода VI века (Градина на Јелици, Лис-Град, односно Лишка Ђава, Стојковића градина у Вичи, Градина на Вучковици и Соколица у Остри).¹³⁵ Током досадашњих радова, откривено је седам цркава – пет на Градини на Јелици и две на Лишкој Ђави.¹³⁶

Највећи број архитектонских ансамбала, гробова и покретних налаза регистрован је на Градини на Јелици, која се, са мањим прекидима, истражује више од двадесет година под руководством професора Михаила Милинковића са Београдског универзитета.¹³⁷

Градина на планини Јелици припада селу Граб у општини Лучани, удаљена је од Чачка у правцу југозапада 8 km. Археолошким истраживањима откривени су остаци утврђеног насеља, према прелиминарним резултатима, величине око 4,5 ha, које је заједно са подграђем могло да заузима простор преко 10 ha.¹³⁸ Вишегодишњим испитивањима откривени су остаци пет цркава, од којих су две унутар бедема („Е“ на доминантном положају у Горњем граду и „Ц“ у Доњем граду), за цркве „А“ и „Д“ положај унутар брањеног простора није јасан, док је црква „Б“ била ван овог ареала.¹³⁹ Цркве „А“ и „Ц“ су у унутрашњости биле декорисане каменом пластиком, а у крстионици цркве „Ц“ су остали очувани делови фреско-сликарства у зони сокла.¹⁴⁰ У оквиру цркава или око њих регистрована су сахрањивања покојника. Археолошки су истраживани и остаци шест профаних грађевина (I–VI), у оквиру Горњег града, који су на основу начина градње, елемената декорације и покретних налаза, опредељени као стамбени или радионички објекти.¹⁴¹ Епиграфски споменици, обрађени у овом каталогу, потичу из цркава „А“ и „Ц“ и објеката I, V и VI, и сви су коришћени у секундарној употреби, вероватно допремљени на Јелицу са неког од античких налазишта из Чачка или околине.¹⁴²

Комплекс на Градини на Јелици је настао током замашне градитељске делатности цара Јустинијана (527–565), да би живот на овом простору био насилно прекинут крајем VI или почетком VII века.¹⁴³

Међу епиграфским споменицима, обрађеним у овом раду, налази се пет натписа са четири налазишта која археолошки нису испитивана.

127 Р. Прокић, Римске терме у Чачку, *Рашка баштина* 1, 1975, 167-178.

128 Васић, *ЗНМЧ* 13, 1983, 11, 16 ad n. 17.

129 Васић, *Богородица Градачка*, 13; А. Бабић–Г. Јеремић, Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977. године, *ЗНМЧ* 36, 2006, 52-54.

130 Васић, *Богородица Градачка*, 13.

131 Васић, *ЗНМЧ* 13, 1983, 6-7.

132 Васић, *Богородица Градачка*, 12.

133 Васић, *Богородица Градачка*, 10 sq., план 3.

134 Р. Зотовић, Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка, *ЗНМЧ* 29, 1999, 25-30.

135 М. Milinković, Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien, *Antiquité tardive* 3, 1995, 247-249.

136 Д. Радичевић, Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2002. и 2006. години, *ЗНМЧ* 36, 2006, 31-38.

137 Milinković, *Старинар* 51, 2001, 74.

138 Milinković, *Старинар* 51, 2001, 75 sq., Abb. 3.

139 Milinković, *Старинар* 51, 2001, 92, Abb. 3.

140 Milinković, *Старинар* 51, 2001, 99, Abb. 25.

141 Milinković, *Старинар* 51, 2001, 76-92.

142 Milinković, *Старинар* 51, 2001, 110.

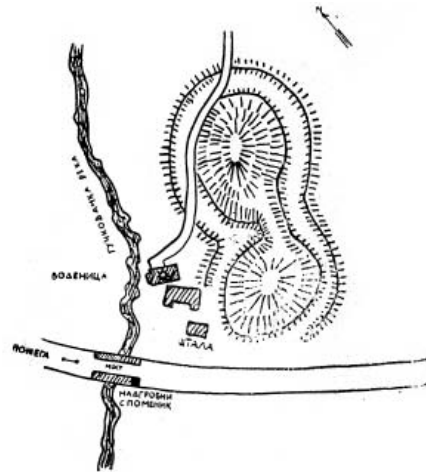
143 Milinković, *Старинар* 51, 2001, 127.

Локалитет Локве у селу Ртарима налази се на граници између села Ртара и Паковраћа, на западним обронцима Јелице, општина Лучани. Ранији истраживачи га не помињу, а споменик 26 је случајни налаз са имања Миленка Ковачевића, забележен приликом обиласка терена. Народни музеј у Чачку не поседује у својој збирци предмете римског доба из овог места.

У Негришорима, на територији општине Лучани, на благо брдовитом терену изнад Бјелице и Тијањске реке, рекогносцирањем нису уочени римски остаци, иако о њима говори Ф. Каниц, помињући утврђења (*castellum*) у јужном делу насеља, који је контролисао пут за Дучаловиће и даље за Овчар Бању.¹⁴⁴ Сарадници Народног музеја у Чачку 70–их година XX века забележили су постојање две римске стеле на сеоском гробљу (17, 19),¹⁴⁵ које се и данас налазе на истом месту.

Налазиште Јованчића лука код Ивањице у археолошкој литератури се помиње само у контексту случајног налаза надгробног натписа Аурелија Аугустијана, декуриона муниципија Целегера (15).

Локалитет Јелен До у Тучкову, општина Пожега, на Тучковачкој реци, ушао је у научну литературу почетком XX века, када је случајно пронађен надгробни ципус са представом фунерарних Атиса (16). Приликом обиласка терена средином XX века забележени су налази из римског доба. Истраживачи су констатовали на два узвишења, повезана гребеном, концентрације античког шута од ломљеног камена, малтера и комада мермера (сл. 4).¹⁴⁶ У подножју су регистровали локалитет под именом „Грчко гробље“, које би могло да индицира постојање античке некрополе, одакле потиче поменути ципус. У близини је пронађени камена урна (?) и два скелетна гроба, непознатог времена покопавања.¹⁴⁷

Сл. 4 – Тучково – Јелен До, ситуациони план (према: Ђ. Бошковић – И. Здравковић – М. Гарашанин – Ј. Ковачевић, *Старинар* 1, 1950, сл. 5).

¹⁴⁴ Kanitz, *Studien*, 132.

¹⁴⁵ Д. Ранковић–М. Икотиновић, Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева, *ЗНМЧ* 4, 1973, 158, сл. 2-3.

¹⁴⁶ Ђ. Бошковић–И. Здравковић–М. Гарашанин–Ј. Ковачевић, Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини, *Старинар* 1, 1950, 95.

¹⁴⁷ Бошковић et al, *loc. cit* н. 146.

6. ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ – ТИПОВИ И ПРЕДСТАВЕ

а. Врсте и облици епиграфских споменика

Епиграфски споменици из Народног музеја у Чачку јављају се у облику вотивних ара (жртвеника) и надгробних споменика – стела и ципуса.

Жртвеник (*ara*) је структура на коју се приносе жртве или друге понуде у религијске сврхе. Углавном се постављају у светиштима, храмовима или одређеним светим местима. До сада је регистровано четрнаест вотивних споменика, од којих су тринаест са епиграфским садржајем. Израђени су од белчастог кречњака или жућкастог пешчара, један примерак је од црвенкастог камена са светлоокер жилицама (3). Код четири споменика могуће је утврдити висину, која се креће између три и четири римске стопе (3, 5, 6, 10),¹⁴⁸ дебљине између 24 и 36 cm.

Ара се састоји од зоне сокла, натписног поља и стрехе. За примерке из Чачка и околине карактеристично је да су сокл и стреха вишеструко профилисани жљебовима и хоризонталним ребрима, а стреха је често украшена рељефним акротеријама на фронталној и бочним странама. Задња страна споменика је у свим случајевима само грубо глачана.

Само пет надгробних споменика је до сада регистровано на територији Чачка и околине. Један од најчешћих облика надгробних споменика су стеле, које се састоје од забата (фронтоне), натписног поља, рељефног поља, сокла и усадника, који представљају примарне елементе.¹⁴⁹ За област Чачка карактеристично је украшавање натписног поља пиластрима, који се јављају у облику канелованих или глатких стубова са једноставним степенастим базама и капителима (17, 19). Стела из околине Ивањице (15) састоји се од два рељефна поља између којих доминира натпис. Горњи део стеле је оштећен, могуће да се завршавао равно, са лучно

¹⁴⁸ Римска стопа износи 29,57 cm, од III века 29,42 cm: cf. W. A. Dilke, *Mathematics and Measurement*, London 1987, 26 sq.

¹⁴⁹ M. Alexandrescu-Viani, *Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure, Dacia* 29/1-2, 1985, 58.

засвођеном представом биста покојника у рељефу. Овај тип стела Р. Зотовић је определила као АБ-тип, варијанта II, веома распрострањен међу стелама источног дела провинције Далмације, и оквирно определила у период II–III века.¹⁵⁰

Други тип надгробних споменика су ципуси или надгробни олтари (16), чија висина варира између 0,80–1,70 m. Постављају се на постаменте, а могу имати и кровни покривач. Углавном су обележавали место гроба спаљеног покојника или су били део архитектонског ансамбла породичне гробнице, познате као *area taseria cincta*. У провинцији Далмацији констатована је њихова концентрација у области Подриња и Полимља,¹⁵¹ хронолошки се прате од краја I века, а нарочито су заступљени током II–III века.¹⁵² Ова врста споменика украшавана је различитим рељефним представама: Атисима у ставу туговања, крилатих генија, других фигуралних представа или вегеталних мотива.

б. Представе на споменицима

На пет споменика из Чачка и околине забележене су фигуралне, флоралне и представе посуда у рељефу.

Фигуралне представе јављају се на надгробном ципусу из Тучкова, где је представљен у пару бог Атис (16), и на стели из околине Ивањице (Јованчића лука), где су рељефно приказане бисте три покојника (15).

На ципусу из Тучкова, на бочним странама је приказана по једна представа стојећег загробног Атиса (*Attis funerarius*). Оба Атиса на глави носе фригијске капе, одевени су у кратке хитоне дугих рукава, припасане испод струка, огрнути хламидама које су обешене о десно раме, у панталонама и чизмама. Десном ногом се ослањају на земљу, док је лева савијена у колену, врховима стопала додирујући тло. Левој руком су ослоњени на пастирски штап (*pedum*), док се десном, савијеном у лакту, придржавају за њега. У одређеним појединостима ове представе се међусобно разликују: хитон Атиса на левој страни је набран, за разлику од хитона Атиса на десној страни. Атис на десној страни наслања образ на кажипрст, а онај на левој страни на целу шаку.

Атис (Ἄττις) је малоазијско божанство,¹⁵³ према предању створен је из бадемовог плода или семена нара. Умро је млад (кастрирао се и из његове крви су настале

љубичице, или, према другој верзији, убио га је дивљи вепар). Вољом богова његово тело се не распада. Римске церемоније у Атисову част одвијају се у месецу марту, а односе се на сећање на Атисово страдање и смрт (*tristia*) и на весеља његових следбеника (*hilaria*), који су веровали да ће бог ускрснути након зимског сна.¹⁵⁴ Сматра се божанством вегетације, које се сваке године рађа и умире, симболишући смену годишњих доба.

У провинцији Далмацији концентрација ципуса са фунерарним Атисима уочава се у области средњег Подриња и у Полимљу, где је до сада забележено двадесет седам споменика,¹⁵⁵ тако да се може говорити о посебној популарности ове врсте симболичког представљања цикличности живота у источној Далмацији.

На надгробној стели из Јованчића луке (15), приказане су бисте три покојника. На десној страни је приказан брадати мушкарац средњих година, у тренутку смрти их је имао тридесет пет, који левом руком додирује дете, док је десном загрлио жену. Огрнут је у набрани огртач (*sagum*), који се увек копчао на десном рамену.¹⁵⁶ У набраном огртачу је приказано и дете. Жена на себи има тзв. горњу или двоструку хаљину, која се често јавља на споменицима, и која се носи преко доње, једноставне хаљине са рукавима. Горња хаљина је без рукава, високо припасана испод груди, набрана и скопчана фибулама на раменима. Јавља се као типична римска ношња на споменицима Норика, Паноније, Далмације и Мезије.¹⁵⁷

На мањем броју споменика представљени су и флорални мотиви: на врху жртвеника Јупитеру и Генију места из Јездине, између акротерија, представљена је розета наглашеним тучком и радијалним латицама (10), док су на надгробној стели из Јованчића луке испод натписног поља приказане две вреже винове лозе са гроздовима, које изниче из кантароса (15). Могуће да је таква представа постојала и у зони сокла стеле из Негришора (17), међутим, данас се готово не распознаје.

Розету на жртвенику из Јездине највероватније треба посматрати у њеној декоративној функцији, с обзиром на то да је представљена у слободном простору, у горњем делу споменика.¹⁵⁸ Розете се срећу на вотивним и надгробним споменицима широм Римског царства, и представљају симболе живота и универзалне лепоте.

Вреже винове лозе које изниче из кантароса су омиљене на надгробним споменицима широм Римског царства, нарочито у зони сокла,¹⁵⁹ и углавном се везују за период II–III века.¹⁶⁰ Симболика винове лозе је у трајности кроз вечито обнављање. Винова лоза сваке године расте, буја, рађа, умире, да би на пролеће поново васкрснула. Овај мотив је преузет из култа бога Диониса, за ког се верује да

154 Vermaseren, *op. cit.* n. 153, 32, 45.

155 Н. Вулић, Антички споменици у Србији, *Споменик XLVII*, 1909, 178-9; Imamović, *Spomenici*, 273-276, 442-446, n° 217-227, karta VIII; Зотовић, *Надгробни споменици*, 114-124, карта II.

156 I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u BiH, *GZM* 18, 1963, 106.

157 Čremošnik, *GZM* 18, 1963, 111.

158 A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923, 165; Зотовић, *Надгробни споменици*, 50.

159 A. Schober, *Grabsteine*, 173.

160 Зотовић, *Надгробни споменици*, 45.

150 Р. Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице 1995, 21-24.

151 Р. Зотовић, *Надгробни споменици*, 27.

152 Р. Зотовић, *Надгробни споменици*, 29.

153 M. J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden 1966, 2.

је култивисао винову лозу и који се сматра божанством вегетације, која се као и све у природи, стално обнавља.

На три споменика из Чачка и околине представљене су посуде у рељефу: крчаг и посуда са дршком (Griffschale) на вотивној ари из Јездине (10) и два кантароса, на стелама из Јованчића луке (15) и Негришора (17). Кантароси се често јављају на надгробним споменицима широм Римског царства, представљају универзални мотив из фунерарног култа.

На ари Јупитеру и Генију места из Јездине (10), на десној бочној страни, у уоквиреном пољу, представљена је у рељефу плитка посуда са дршком окренутом на горе.¹⁶¹ На левој бочној страни, представљен је крчаг са наглашеним изливником, крушколиког реципијента, који почива на коничној стопи.

Крчази и посуде са дршком коришћени су приликом жртвених обреда (сл. 5). На ари из Јездине је представљена редукована сцена самог почетка култне радње: особа која приноси жртву обавезна је да то учини чистих руку, а прање руку ће обавити помоћу крчага и посуде са дршком, које обавезно носи слуга.¹⁶²

На основу резултата истраживања Х. У. Нубера, који је издвојио основне типове ових комплекта посуда,¹⁶³ посуде са јездинске аре би припадале његовом типу Кентербери (Canterbury).¹⁶⁴ Овакве посуде се јављају широм Римског царства, производе се у западноцарским и панонским радионицама и нарочито су омиљене током II–III века.¹⁶⁵

161 Шафарик, *Споменик* ХСVIII, 1941-48, 264 (цртеж).

162 Н. У. Nuber, *Kanne und Griffschale*, *BRGK* 53, 1972, 114.

163 Nuber, *BRGK* 53, 1972, 38-82.

164 Nuber, *BRGK* 53, 1972, 60-73, Taf. 10-11; Г. Јеремић, *Представе посуда на вотивној ари из Јездине*, *ЗНМЧ* 37, 2007, 35-44.

165 Nuber, *BRGK* 53, 1972, 65.

Сл. 5 – Примери комплекта посуда за прање руку, Помпеји и Фара Сабина
(према: Н. У. Nuber, *BRGK* 53, 1972, Taf. 23)

7. КАТАЛОГ НАТПИСА

Дијакритички знаци

(abc)	разређење скраћенице или сигле
[abc]	реконструкција слова која се више не могу прочитати
[[abc]]	реконструкција израдираног текста
- - -	празнина код које није могуће одредити број избрисаних слова
. . . .	празнина код које је могуће одредити број избрисаних слова (њихов број одговара броју тачака)
+	остатак слова које се не може прочитати

I Вотивни споменици

1. Фрагмент вотивне аре од беличастог кречњака,

димензија 51 x 38 x 20 cm. Жртвеник је у секундарној употреби исечен и преобликован у базу за стуб.

Фрагмент је нађен на Градини на Јелици, у току археолошких истраживања 1994. године, у базилици Ц, у слоју шута, источно од олтарског простора. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. П 9/94)

Библиографија: М. Milinković, Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien, *Antiquité tardive* 3, 1995, 234, Abb. 7, a; S. Ferjančić, New epigraphic finds near Čačak, *Balkanica* 26, 1995, 181.

Dianae [- - -] | Cl(audius) Nige+[- - -] - - -]ATO[- - -] - - -

„Дијани, Клаудије Нигер ...“.

Слова висине 5 cm.

Различита читања:

Ред 2: *Nige[r ?]* Ferjančić. Когномен дедиканта је могао гласити и *Nigellio* или *Nigellus*. Од поменутих имена, у Далмацији је најчешће било *Niger* (посведочено је 11 пута: cf. *OPEL* III 101), док су *Nigellio* и *Nigellus* знатно ређа (cf. *OPEL* III *loc. cit.*).

Ред 3: *ITO* Ferjančić.

Кат. 1

2. Фрагмент вотивне аре од беличастог пешчара,

димензија 61 x 28 x 19 cm. Жртвеник је у секундарној употреби исечен са леве и задње стране.

Место и околности налаза фрагмента нису познати. У Народни музеј у Чачку је доспео у време његовог оснивања 50-их година XX века. Претпоставља се да је нађен у Чачку или околини (можда на Јелици). Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1180).

Библиографија: М. Васић, Нови римски натписи нађени у Чачку, *ЗНМЧ* 16, 1986, 26 sq., бр. 4 и сл. 4.

[Di]anae | [. I]ul(ius) Capito | [b(ene)f(iciarius)] co(n)s(ularis) ex | [le]g(ione) XI Cl(audia) |⁵ [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

„Дијани, Јулије Капитон, конзуларски бенефицијар легије једанаесте Клаудијеве, завет је радо по заслуги испунио“.

Слова висине 5,5 cm. Мање слово О у 2. реду. Знаци за раздвајање речи у облику троуглова у 2, 3, 4. и 5. реду.

Ред 4–5: Формула *ex legione* је посведочена на бенефицијарним натписима из Далмације (*CBFIR* 455, 493).

Жртвеник Дијани поставио је Јулије Капитон, *beneficiarius consularis* легије XI Claudia. О јединици и њеним конзуларским бенефицијарима на служби у области Чачка cf. *supra* p. 15 sq.

Кат. 2

Кат. 2
задња страна

3. Вотивна ара од црвенкастог камена са беличастим жилицама, димензија 82 x 38 x 27 cm. Профилисана горе и доле. На врху, на предњој и бочним странама, акротерије и танка правоугаона плоча изнад њих. Задња страна грубо длетом тесана. Натписно поље димензија 44 x 33 cm.

Ара је нађена на Градини на Јелици. До 1958. године је служила као праг у кући Петра Шипетића из села Граба. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1179).

Библиографија: Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 29 и сл. 9.

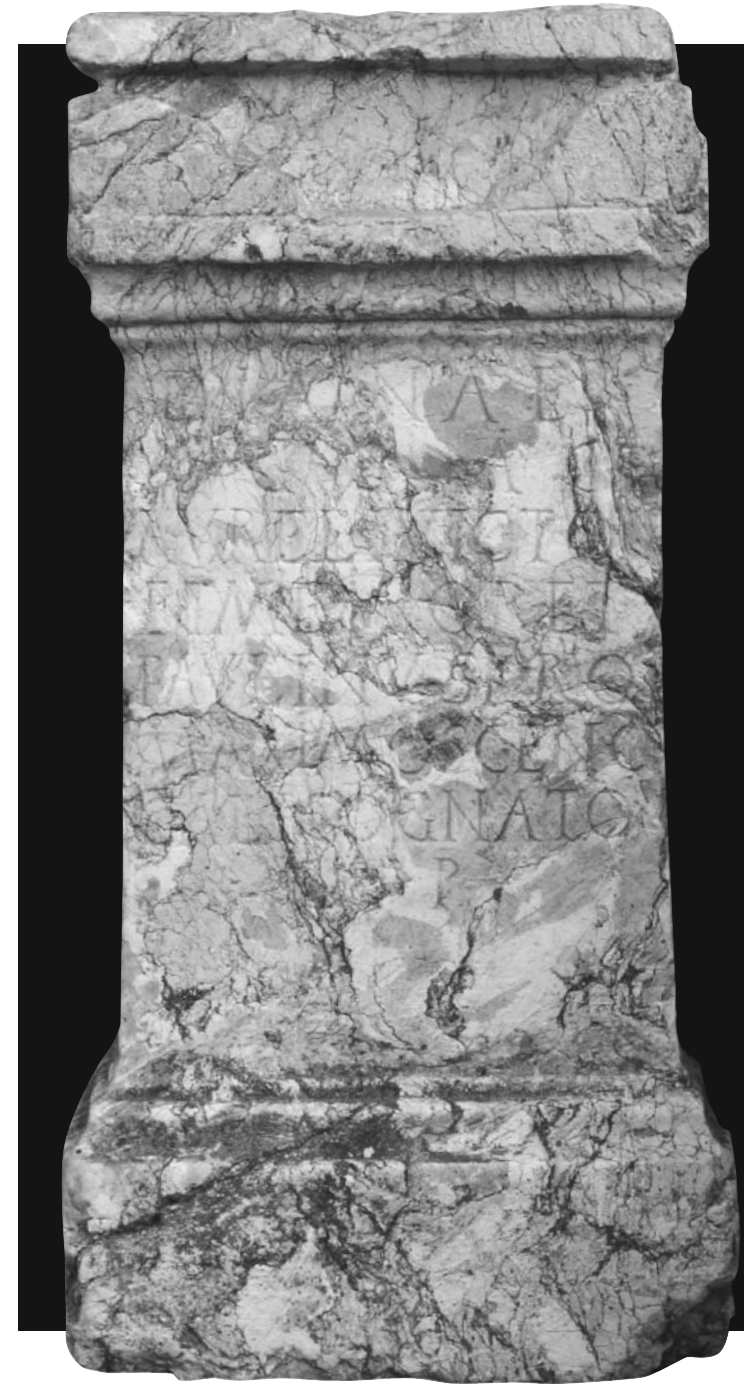
Dianae | Aug(ustae) sac(rum) | Aureli(i) Victo[r] | et Memor et |⁵ Paulinus pro Maximo Sceno|cali cognato | l(ibentes) p(osuerunt).

„Дијани узвишеној светињу Аурелији Виктор, Мемор и Паулин за Максима, сина Сценокаловог, рођака, радо поставише.“

Слова висине 5 cm.

Максим, за чије су здравље ару Дијани посветили Аурелије Виктор, Аурелије Мемор и Аурелије Паулин, припадао је, судећи према илирском имену његовог оца, домаћем становништву Далмације. За разлику од тројице дедиканата, није био римски грађанин (cf. supra p. 21).

Дедиканта Аурелија Мемора би можда требало идентификовати са Марком Аурелијем Мемором са једног натписа нађеног у Пожеги (*CIL* III 14607¹). Обојица носе исто гентилно име, а когномен *Memor* је у Далмацији ван сваке сумње посведочен само на нашој ари и поменутом епитафу (cf. Alföldy, *PND* 245; *OPEL* III 75).

Кам. 3

4. Вотивна ара, непознатих димензија.

Према подацима Јанка Шафарика из 1865. године, ару је на Градини на Јелици пронашао секретар окружног чачанског начелништва. У време када је Шафарик боравио у Чачку, већ је била нестала. Није познато где се данас налази.

Библиографија: A von Domaszewski, Studien zu Geschichte der Donauprovinzen I, *AEM* 13, 1890, 132, n. 16; *CIL* III 8335 (=6320); Я. Шафарикъ, Додатак. Извештај Др. Јанка Шафарика из године 1865. о његовом археолошком путовању, *Споменик ХСVIII*, 1941–48, 265 (само цртеж); P. Holder, *Auxiliaria*, *ZPE* 131, 2000, 215 (=AE 2000, 1172).

Dianae | Aug(ustae) | T(itus) Statius | Crispinus |⁵ dec(urio) eq(uitum) | coh(ortis) II Del(matarum).

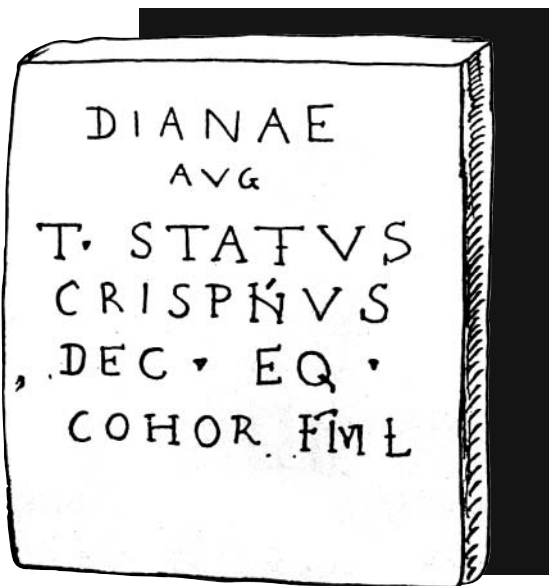
„Дијани узвишеној, Тит Статије Криспин, декурион коњаника кохорте друге Делмата“.

Различита читања:

Ред 6: *coh(ortis) FML* Шафарик; *coh(ortis) FISIL* Mommsen, *CIL* III 6320; *coh(ortis) I Delm(atarum)* Domaszewski; Hirschfeld, *CIL* III 8335; Alföldy, *Auxiliartruppen*, 287, n° 12/8; *coh(ortis) II Del(matarum)* Holder. Од предложених читања, највероватније се чини Холдерово, јер су у Чачку већ откривени споменици кохорте II *milliaria Delmatarum* (5, 6). Кохорта I *milliaria Delmatarum* није оставила трагове у овој области.

Вотивну ару Дијани посветио је Тит Статије Криспин који је, будући да је био декурион, заповедао једном турмом, тј. одељењем коњаника

кохорте II *milliaria Delmatarum*. Претпоставља се да је регрутован у породици пореклом из јужне Далмације (Alföldy, *Auxiliartruppen*, 287, n° 12/8). Њени преци су се вероватно доселили из Италије, јер су носиоци гентилног имена *Statius* у поменутој провинцији углавном Италици (cf. Alföldy, *PND* 122 sq.). Датовање: III век (Alföldy, *Auxiliartruppen*, 287, n° 12/8).

Кам. 4

5. Вотивна ара од беличастог пешчара,

димензија 103 x 40 x 34 cm, делимично оштећена при врху и дну. Вишеструко профилисана горе и доле. Натписно поље димензија 55 x 29,5 cm.

Према документацији Народног музеја у Чачку, ара је случајно нађена 1986. године на простору парохијског дома цркве Светог Вазнесења у Чачку. Претпоставља се да је секундарно коришћена као грађевински материјал. Према М. Васићу, откривена је у порти Богородичине цркве, у темељу зида грађевине из IV века. Данас се чува у Народног музеју у Чачку (инв. бр. А-1182).

Библиографија: Васић, *ЗНМЧ* 26, 1986, 26, бр. 2 и сл. 2.

Iovi | O(ptimo) M(aximo) | Tib(erius) Cl(audius) | Gallus |⁵ trib(unus) | coh(ortis) II | Aur(eliae) Del(matarum).

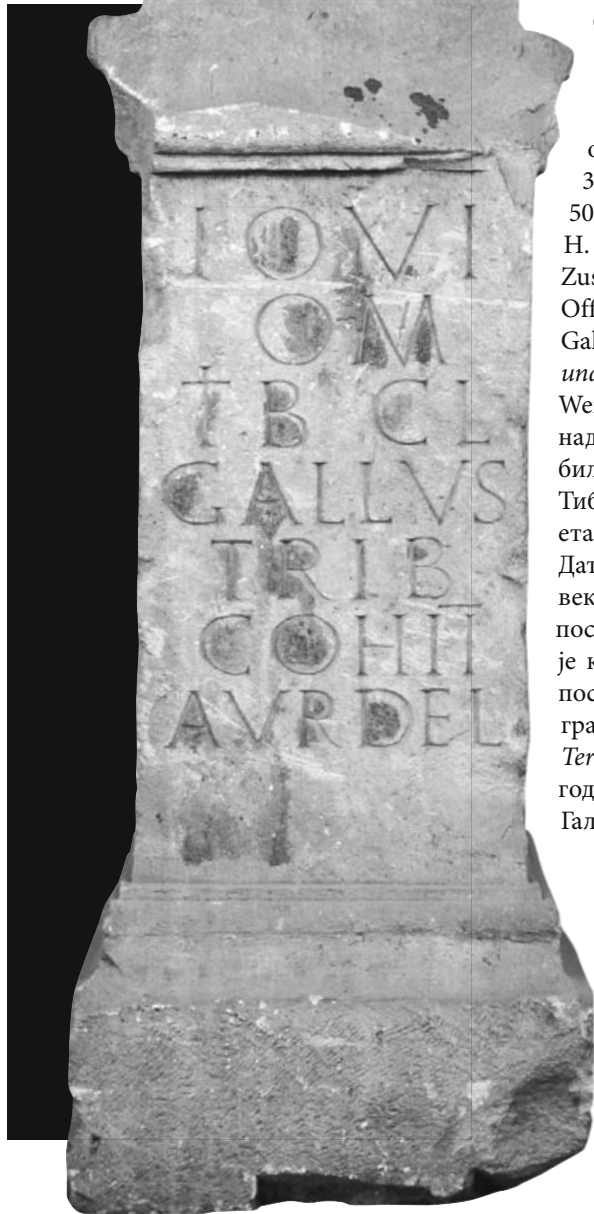
„Јупитеру најбољем и највећем, Тиберије Клаудије Гал, трибун кохорте друге Аурелијеве Делмата“.

Слова висине 5 cm. Лигатуре: TI у 2. реду.

Вотивну ару Јупитеру посветио је Тиберије Клаудије Гал, трибун, тј. заповедник кохорте II *milliaria Delmatarum*, која је била стационарана у околини Чачка (cf. supra p. 16). Споменик доноси другде непосредно епитет *Aurelia* у називу јединице који треба довести у везу са оснивачем Марком Аурелијем. Паралелу налазимо у називу кохорте I *milliaria Aurelia Antoniniana nova Severiana*, основане 175. године (*RIU* 840), чији је логор било утврђење *Ulcisia Castra* (д. Сентандреја) у Доњој Панонији (cf. V. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien 2001, 42).

Трибуна Тиберија Клаудија Гала би по свој прилици требало идентификовати са истоименим суфектним конзулом и намесником Нумидије и Дакије, чија је каријера позната на основу натписа из северне Африке (*CIL* VIII 2741; *AE* 1957, 123; 1987, 1067) и Дакије (*IDR* III/1 57, 271). Он је припадао витешком сталежу, да би око 195. године био увршћен у сенаторски сталеж, тако што је примљен међу бивше преторе. Потом је био *curator* Тесалонике и легат легије XXII *Primigenia* у Могунтијакуму на Рајни. У парћанском походу Септимија Севера (197–199. године) заповедао је вексилацијама германских легија. На самом почетку III века био је намесник Нумидије и легат, тј. заповедник легије III *Augusta*, затим суфектни конзул 203. године и намесник Дакије, вероватно 205–206/207. године (cf. Piso, *Fasti Daciae*, 164 sqq. са литературом).

Уколико је дедикант аре из Чачка иста личност, наш споменик пружа податке о каријери Тиберија Клаудија Гала пре преласка у сенаторски

сталеж. Припадници витешког сталежа су на почетку курса морали да прођу три степена војне службе (*militiae equestres*): 1) заповедништво над кохортом од 500 војника или добровољачком кохортом римских грађана (*militia prima*); 2) војни трибуна у легији или заповедништво над кохортом од 1000 војника (*militia secunda*); 3) заповедништво над алом од 500 коњаника (*militia tertia*; cf. H. Devijver, *Veränderungen in der Zusammensetzung der ritterlichen Offiziere von Septimius Severus bis Gallienus (193–268)*, *Prosopographie und Sozialgeschichte*, Köln–Wien–Weimar 1993, 206). Заповедништво над другом кохортом Делмата било би *militia secunda* у каријери Тиберија Клаудија Гала. Остале етапе нису познате.

Датовање: Последње деценије II века. Споменик је морао бити посвећен после 170. године, када је кохорта II *milliaria Delmatarum* посведочена у Салони, где је градила зидине (CIL III 8655=6374). *Terminus ante quem* је око 195. године, када је Тиберије Клаудије Гал увршћен у сенаторски сталеж.

Кат. 5

6. Вотивна ара од кречњака,

димензија 100 x 43 x 34 cm. Профилисана горе и доле. На врху, акротерије на предњој и бочним странама. Задња страна грубо длетом исклесана, као и база изнад акротерија. Натписно поље димензија 57 x 33 cm.

Ара је нађена 1986. године у Чачку, приликом археолошких радова у порти цркве Светог Вазнесења, у темељу зида грађевине из IV века (сонда 6, зид II). Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1181).

Библиографија: Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 23, бр. 1 и сл. 1; S. Dušanić, *Asinius Maximus in AD 253*, *ZPE* 144, 2003, 254.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | pro s(alute) Imp(eratoris) [[Ae]milii Aemilia[ni]] Aug(usti) totiusque⁵ domus divinae | coh(ors) II mil(liaria) nova | Del(matarum) eq(uitata) [[Aemilia|na c]]um Q(uinto) Sex[tilio Marino] ¹⁰ trib(un)o et Asinio | Maximo co(n)s(ulari).

„Јупитеру најбољем и највећем, за здравље цара Емилија Емилијана Августа и целог дома божанског, кохорта друга милијарија нова Делмата коњичка Емилијанова, са Квинтом Секстилијем Марином трибуном и Асинијем Максимом конзуларом“.

Слова висине 5 cm. Лигатуре: AV у 4. реду, AE у 5. реду, VA у 6. реду. Мала слова O, S и E у 4. реду, V у 5. реду, O, I и O у 6. реду, Q у 7. реду. Име цара у редовима 2–4 је израдирано, као и епитет војне јединице у 7. и 8. реду. У оба случаја су остали видљиви трагови слова: AE у 2, MILIA у 3, NI у 4, A, MILIA у 7, N у 8. реду. Део текста *et Asinio Maximo cos.* у 10. и 11. реду је додат касније, на шта указују мања слова и несавршена ординација текста.

Различита читања:

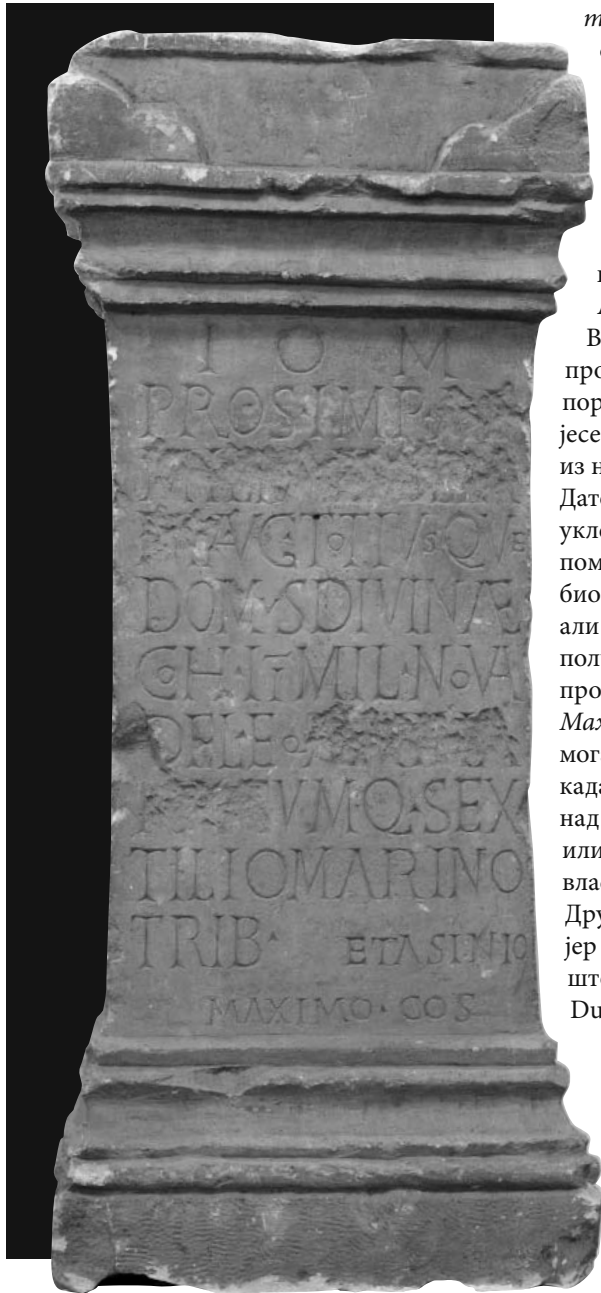
Ред 12: *co(n)s(ule)* Васић.

Ару Јупитеру је посветила кохорта II *milliaria Delmatarum*, заједно са својим заповедником, трибуном Квинтом Секстилијем Марином, док је име конзулара Асинија Максима накнадно додато. Он је, судећи према титули конулара (*consularis*), по свој прилици био намесник Далмације у лето или јесен 253. године. Требало би га идентификовати са Максимом, који је исте године био *consul ordinarius* са царем Волусијаном (cf. Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 24 sq.; Dušanić, *ZPE* 144, 2003, 256 sq.).

Натпис доноси име једног новог, до сада непознатог трибуна кохорте II *milliaria Delmatarum*. О пореклу Квинта Секстилија Марина нема поузданих података. Гентилно име *Sextilius* је било веома често у Италији и западним провинцијама (Alföldy, *PND* 121; *OPEL* IV 79), а когномен *Marinus* у келтским областима, потом на истоку и међу досељеницима са истока (*OPEL* III 58; Alföldy, *PND* 238).

Име цара Емилијана и епитет кохорте II *milliaria Delmatarum*, изведен из царевог гентилног имена, су израђени, иако се сматра да Емилијан није био осуђен на *damnatio memoriae*, тј. брисање његовог имена са натписа и уклањање његовог

лика са споменика. Брисање Емилијановог имена посведочено је само на још два натписа из Нумидије и Италије (Dušanić, *ZPE* 144, 2003, 254). Могуће је да је царско име израђено у исто време када је додато име конзулара Асинија Максима. Било да је био Валеријанов присталица или је променио страну после Емилијановог пораза у грађанском рату, Максим је у јесен 253. године могао наредити да се из натписа избрише узурпаторово име. Датовање: 253. године. Редови 1–10 уклесани су у касно пролеће или лето поменуте године. Емилијан је на власти био од јула до октобра 253. године, али је његова побуна на Балканском полуострву почела нешто раније, у пролеће исте године. Део текста *et Asinio Maximo co(n)s(ulari)* у 10. и 11. реду је могао бити уклесан у лето 253. године, када је Емилијан успоставио контролу над Далмацијом и поставио намесника, или у позну јесен исте године, када је власт у Царству припала Валеријану. Друга могућност се чини вероватнијом, јер је Емилијаново име израђено, што није случај са Асинијевим (cf. Dušanić, *ZPE* 144, 2003, 256).

Кам. 6

7. Фрагмент вотивне аре од беличастог кречњака,

димензија око 20 x 20 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године у Чачку, приликом археолошких радова у порти цркве Светог Вознесења, у зиду грађевине из IV века (сонда 5/IV, зид III). Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1183).

Библиографија: Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 26, бр. 3 и сл. 3.

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) | [Au?]rel(ius) O[± 3 | . .] b(ene)f(iciarius) c(o)n(s)ularis | leg(ionis) XI Cl(audiae) [p(iae) f(idelis) ?] |⁵ [v(otum)] s(olvit).

„Јупитеру најбољем и највећем, Аурелије ... , конзуларски бенефицијар легије једанаесте Клаудијеве побожне и верне испунио је завет.“

Слова висине 3,5 cm. Знаци за раздвајање речи у облику троуглова у 2, 3. и 4. реду. Подела на редове није сасвим поуздана, због фрагментарности натписа.

Различита читања:

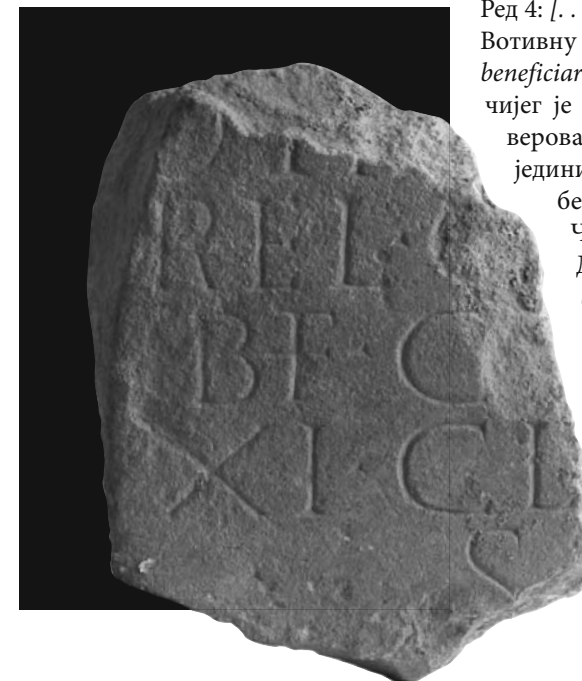
Ред 1: D(is) M(anibus) Васић.

Ред 2: [Au]rel[ius ?] Васић. Гентилно име је могло гласити и *Aerelius*, *Caerelius*, *Gerelius*, *Perelius*, *Corelius* или *Turelius* (cf. Н. Solin–О. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim–Zürich–New York 1994, 237). После гентилиција је стајао когномен од кога је сачуван траг првог слова, вероватно О или, можда, С.

Ред 4: [. . . .]S Васић.

Вотивну ару Јупитеру посветио је *beneficiarius consularis* легије XI Claudia, од чијег је имена сачуван само гентилициј, вероватно *Aurelius*. О поменутој јединици и њеним конзуларским бенефицијарима на служби области Чачка cf. supra p. 15-16.

Датовање: Као *terminus post quem* треба узети владавину Марка Аурелија, јер дедикант носи гентилно име *Aurelius*. Оно се у Далмацији и другим провинцијама среће изузетно ретко пре 160. године (cf. Alföldy, *PND* 46 sqq.).

Кам. 7

8. Фрагмент вотивне аре од беличастог кречњака,

димензија 18 x 18 x 23 cm. Профилисан на врху.

На основу документације Народног музеја у Чачку, фрагмент је нађен 1986. године у Чачку, на простору будућег парохијског дома цркве Светог Вазнесења. Према М. Васићу, нађен је „у темељу зидова“. Трагови малтера указују да је секундарно употребљен као грађевински материјал. Данас се чува у Народног музеју у Чачку (инв. бр. А-1184).

Библиографија: Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 28, бр. 5 и сл. 5.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [- - - | - - -] sacr(um) +[- - - | - - -]VCI+[- - - | - - -

„Јупитеру најбољем највећем светињу...“

Слова висине 5 cm. Знаци за раздвајање речи у облику листова у 1. реду.

Ред 2: На крају реда се види остатак слова које би могло бити М или N. У 3. реду је вероватно стајало име дедиканта, које није могуће реконструисати. У обзир долазе гентилна имена и *cognomina* као што су, на пример, *[F]uci[nus]* (OPEL II 154), *[L]uci[anus]*, *[L]uci[dus]*, *[L]uci[lius]*, *[L]uci[llus]* (OPEL III 34 sq.) и друга.

Кам. 8

9. Фрагмент вотивне аре од беличастог кречњака,

димензија 51,5 x 16 x 36 cm.

Фрагмент је случајно нађен у Чачку 1969. године, приликом рушења старих објеката у улици Бате Јанковића бр. 23. Данас се чува у Народног музеју у Чачку (инв. бр. А-1233). Необјављен.

*[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) [- - - | - - -] Di]ana[e ?
- - - | - - -]L Aug(ustis ?) [- - - | - - -] Gen(io) ?
l] oci (?) [- - - | - - -] c]oh(ors) +[- - - | - - -] nius
[- - - | - - -]us [- - - | - - -] +I [- - -*

„Јупитеру најбољем највећем, ... Дијани ... Узвишенима ... Генију места ... кохорта ...“

Слова висине 4–5,5 cm. Дужину редова није могуће одредити, јер је ара исечена приликом секундарне употребе.

Ред 3: *[- - -] Si]l(vano ?)*. Силван и Дијана су често повезивани као заштитници шума (cf. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1902, 202; *Diz. ep.* II/2, 1746, s. v. *Diana*).

Ред 5: *[- - -] et (?) co]h(ortis)*. Вероватно је реч о кохорти II *milliaria Delmatae*, која је била стационарна у области Чачка (cf. *infra* p. 16).

Кам. 9

10. Вотивна ара од жућкастог пешчара,

димензија 124 x 49 x 34 cm. Обрађена са три стране, задња страна грубо длетом клесана. На врху, остаци акротерија на предњој и бочним странама. На предњој страни, између акротерија розета са наглашеним тучком и радијално клесаним латицама. На десној бочној страни, у уоквиреном пољу, посуда са дршком окренутом на горе. Са леве и десне стране посуде, у горњим угловима, слова Р и I. На левој бочној страни, у уоквиреном пољу представа крчага. Натписно поље димензија 37 x 36 cm, уоквирено плитким жљебом.

Ара је нађена у Јездини, у гробљанској капели, где је служила као часна трпеза. Према подацима које је добио Шафарик, донета је са Градине на Јелици. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1175).

Библиографија: Шафарик, *Споменик* ХСVIII, 1941–48, 264 (само цртеж); *CIL* III 8336 (=6321); А. и Ј. Šašel, *ILJug* 1485; Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, сл. 6 (само фотографија).

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et Genio
loci | sacro (!) dica|vit Liv(ius ?)
Mater^fnus 7(centurio) coh(ortis) VIII
| vol(untariorum) | Laterano et Ruf(ino)
co(n)s(ulibus).*

„Јупитеру најбољем и највећем и Генију места светињу је посветио Ливије Матерно, центурион осме кохорте добровољаца, за конзулата Латерана и Руфина.“

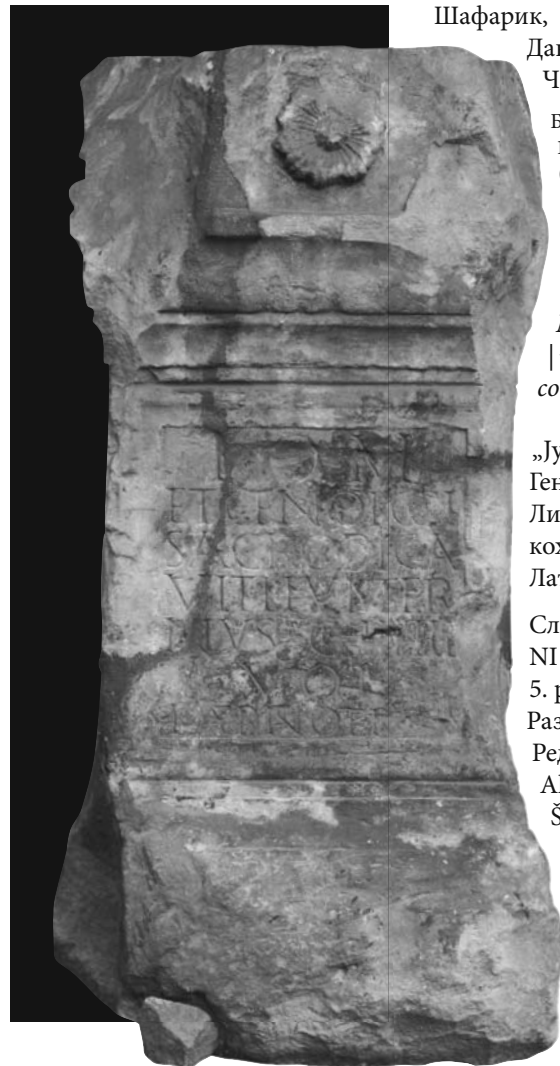
Слова висине 3,5–5,5 cm. Лигатуре: NI и OC у 2. реду, MAT у 4. реду, OH у 5. реду, ATE, AN, ET и RVF у 7. реду.

Различита читања:

Ред 4: *L. Iul(ius) Hirschfeld*, *CIL* III 8336; Alföldy, *Auxiliartuppen*, 291, n° 18/37; Šašel. Скраћени облик гентилног имена *Liv(ius)* је посведочен у Рецији (*OPEL* II 29).

Вотивну ару Јупитеру и Генију места посветио је Ливије Матерно, центурион кохорте VIII voluntariorum civium Romanorum. Он је заповедао њеним одредом стационарним у Чачку или околини (cf. supra p. 17). Порекло нашег официра није могуће прецизно одредити. Могао би бити из неке од келтских провинција, јер је когномен *Maternus* био типичан за галске области (cf. Alföldy, *PND* 240; *OPEL* III 65).

Датовање: 197. године.

Кат. 10

крчаг

посуда са дршком

11. Горњи део вотивне аре од сивог пешчара,

димензија 46 x 31 x 30 cm. На врху вишеструко профилисан, завршава се грубо обрађеном равном плочом. Брижљиво углачан само са предње стране. Натписно поље димензија 18 x 31 cm, уоквирено урезаном линијом уз коју тече плитак жљеб.

Фрагмент је нађен 1992. године у Чачку, у цркви Светог Вазнесења, приликом конзерваторских радова, у темељу северног зида цркве, који је дозидан у XIX веку. Чува се у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1724).

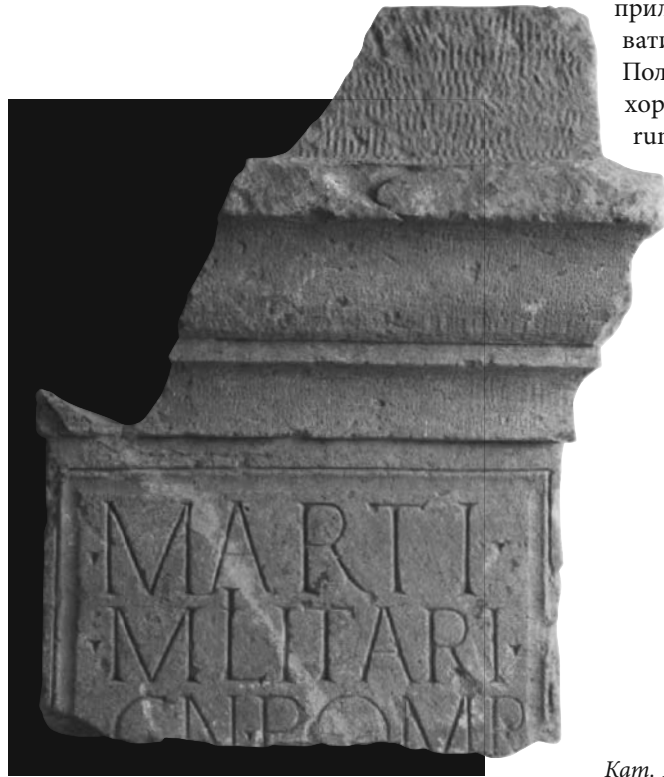
Библиографија: П. Петровић, Из епиграфске збирке чачанског Музеја, *Богородица Градачка*, 21 и сл. 4.

Marti | Militari | Cn(aeus) Pomp(eius) | [---

„Марсу Војничком, Гнеј Помпеј“

Слова висине 5 cm. Литагуре: LI у 2. реду. Знаци за раздвајање речи у облику троуглова 1, 2. и 3. реду.

Дедиканта Гнеја Помпеја по свој прилици треба идентификовати са Гнејом Помпејом Политијаном, трибуном кохорте II milliaria Delmatarum, који је посветио ару Серапису и Изиди (12; cf. Петровић, *loc. cit.*). Датовање: Крај II века (cf. *infra ad n° 12*)

Kam. 11

12. Горњи део вотивне аре од кречњака,

димензија 53 x 29 x 24 cm. На врху, пар наспрамних јонских волута. Натписно поље димензија 23 x 28,5 cm, одвојено од горњег дела плитко урезаном хоризонталном линијом.

Споменик је случајно нађен у Чачку 1936. године, у дворишту куће Исидора Јањића у Рајићевој улици бр. 13, на дубини од 2,50 m. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1176).

Библиографија: Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик* XCVIII, 1941–48, 253, по 494 (са фотографијом); *SIRIS* 679a (*non vidimus*); А. i J. Šašel, *ILJug* 1483; Петровић, *Богородица Градачка*, 19 и сл. 1.

Kam. 12

Serapi et Isidi | Cn(aeus) Pomp(euis) | Polittianus | trib(unus) coh(ortis) II
[- - - | - - -

„Серапису и Изиди, Гнеј Помпеј Политијан, трибун кохорте друге ... „

Слова висине 4,5 cm. Лигатуре: TI у 1. реду, TI у 2. реду. Мала слова I и I изнад слова D у 1. реду.

Различита читања:

Ред 2: можда *Pompe(ius)* Вулић.

Ред 3: можда два *L* Вулић.

Ред 4–5: *coh(ortis) II | [mil(liariae) Delm(atarum)]* Šašel, Петровић; cf. Alföldy, *Auxiliartruppen*, 287, n° 13/3. Свакако је реч о поменутој јединици, која је у III веку била стационирана у Чачку или околини (cf. supra p. 16 sq.).

Ару Серапису и Изиди посветио је Гнеј Помпеј Политијан, трибун, тј. заповедник кохорте II milliaria Delmatarum. Сва је прилика да га треба идентификовати са Гнејем Помпејем, дедикантом жртвеника Марсу Војничком (11). О Гнеју Помпеју Политијану cf. Alföldy, *Auxiliartruppen*, 287, n° 13/3; Н. Devijver, *PME* P 62. Претпоставља се да би могао бити из делматске породице, јер је гентилно име *Pompeius* веома често у Далмацији. Когномен *Pol(l)it(t)ianus* је релативно редак у Римском царству. Осим на овом натпису, посведочен је у Риму и у Карији (Kajanto, *Cognomina*, 171; SEG 6, 970 из Афродизијаде у Карији у Малој Азији).

Датовање: Крај II века (Devijver, *PME* P 62).

13. Фрагмент вотивне аре,

димензија 54 x 34,5 x 15,5 cm. Вишеструко профилисан доле. У секундарној употреби исечен са горње, десне и леве стране.

Фрагмент је нађен на Градини на Јелици, у току археолошких истраживања 1988. године, у базилици Ц, у пролазу источног зида, уз уломке црквеног намештаја (сонда 3/88). Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. С–21/88).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 176.

] | [- - -]VL[- - - | b(ene)]f(iciarius)
co(n)[s(ularis) | l]eg(ionis)X[- - - | v(otum)]
s(olvit) [l(ibens) m(erito)]

„... конзуларски бенефицијар легије ... завет је испунио радо по заслуги.“

Слова висине 4,5 cm. Знаци за раздвајање речи у облику троуглова у 3. и 4. реду.

Различита читања:

Ред 1: Можда гентилно име *Iulius* или *Ulpius* (cf. Ferjančić, *loc. cit.*).

Ред 3: XI [*Claudiae*] Ferjančić.

Вотивну ару је посветио конзуларски бенефицијар легије чији назив није сачуван. У питању би могла бити легија XI Claudia, јер су њени *beneficarii consularis* посведочени у Чачку и околини (2, 7). У обзир долазе и панонске легије X Gemina и XIV Gemina које су такође слале бенефицијаре на службу у Далмацију (cf. supra p. 16).

Кат. 13

14. Горњи део жртвеника од жућкастог кречњака,
димензија 36 x 26 x 20 cm. На врху, акротерије.
Фрагмент је нађен у Чачку 1969. године, приликом земљаних радова у
улици Светозара Марковића, у слоју шута поред зида крај Економске
школе. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (р. бр. 413/1969).
Необјављен.

Кам. 14

II Надгробни споменици

15. Надгробна стела од сивог пешчара,

димензија 120 x 52 x 25 cm, са клесаним усадником за опсег, квадратног пресека, димензија 23 x 23 cm. Оштећена горе и доле. На врху, у полукружној едикули три попрсја: жена са леве стране, мушкарац са десне и дете у средини између њих. Уоквирено натписно поље димензија 32 x 41 cm. Испод натписног поља, представа кантароса из ког симетрично, на леву и десну страну, излази по једна врежа лозе, која се завршава по једним гроздом.

Стела је нађена на месту Јованчића лука, код Ивањице, у близини фабрике антимона „Лисански рудник“. Откривена је *in situ*, будући да је пронађена и камена база у коју је била забодена. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1178).

Библиографија: А. von Premerstein–N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien, Jahresh.* 3, 1900, Bbl. 176, n° 70; *CIL* III 14610; Н. Вулић–А. фон Премерштајн, *Антички споменици у Србији, Споменик XXXVIII*, 1900, 50, бр. 70; Вулић, *Споменик ХСVIII*, 1941–1948, 50, бр. 103 (само фотографија). Cf. А. i J. Šašel, *ILJug* 77.

D(is) M(anibus) | Aurel(ius) Augusti | anus dec(urio) duumvi(ralicius) m(unicipii) Cel(egerorum) vixi | t ann(is) XXXV Bella | con(iugi) rar(issimo) pientissim(o) et filii patri | benemerito m(e)m(oriam).

„Боговима Манима, Аурелије Аугустијан, декурион и дуумвиралације муниципија Целегера, живео је 35 година. Бела мужу најрећем и најпобожнијем и синови оцу заслужноме сећање (поставише).“

Слова висине 4–4,5 cm. Лигатуре: ЕС у 3. реду.

Различита читања:

Ред 4: *m(unicipi?) Cel* Premerstein–Vulić, уз напомену да је вероватно реч о неком непознатом муниципију источне Далмације, који је изостављен из дела географа и итинера. Место налаза споменика лежало је, према њиховом мишљењу, на његовој територији.

Ред 6–7: *pientissim(a) (sic)* Premerstein–Vulić.

Аурелије Аугустијан, коме су надгробни споменик поставили жена Бела и неименовани синови, био је члан градског већа (*decurio*) и некадашњи дуовир, тј. највиши магистрат (*duumviralicius*; cf. *Diz. ep.* II 2073, s. v. *duoviralis*) муниципија Целегера (cf. Papazoglou, *ŽA* 7, 1957, 114, n. 1).

Име *Bella*, тј. *Bellus* се сврстава у келтски ономастикон (Holder, *Sprachschatz* I 365; Kajanto, *Cognomina*, 231). Нарочито је често у галским областима Римског царства (cf. *OPEL* I 287).

Датовање: III век, према облику слова (Premerstein–Vulić, *Jahresh.* 3, 1900, 177, ad n° 70).

Kam. 15

16. Надгробни споменик у облику ципуса,
од сивог камена са окер жилама, димензија 129 x 65 x 59 cm. Натписно
поље димензија 90 x 32 cm. На бочним странама по једна представа
стојећег Атиса (*Attis funerarius*), док је задња страна грубо глачана.

Споменик је нађен у Тучкову,
на месту Јелен До, почетком
XX века, узидан у мали мост
преко Тучковачке реке, на
путу Чачак–Пожега. Године
1953. је пренет у Чачак. Данас
се чува у Народном музеју у
Чачку (инв. бр. А-1177).

Кам. 16

Библиографија: Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien, Jahresh.* 12, 1909, Bbl. 195, n° 63; idem,
Антички споменици у Србији, *Споменик XLVII*, 1909, 177, бр. 119; idem, *Споменик ХСVIII*
1941–1948, 157, бр. 328 (са цртежом); А. и Ј. Šašel, *ILJug* 1492.

D(is) M(anibus) / остатак текста је данас нечитак.
Слова висине 4–6 cm (према Вулићу).

Кам. 16

Различита читања:

Ред 2: ΠΟΡΝΑΙΙ Šašel.

Ред 3: Ael(ius) Atan Вулић, Споменик XLVII; Ael() Atan Šašel; an(orum) Вулић, Споменик XCVIII.

Ред 4: XXVI Вулић, Споменик XCVIII; VV . . . Šašel.

Ред 5: h(ic) s(iti) s(unt) ? Вулић, Споменик XCVIII; N Šašel.

Ред 9: ann(orum) X Вулић, Споменик XCVIII.

Ред 11: Ingenius (?) Вулић, Споменик XCVIII.

Ред 13: [pos]uit Вулић, Споменик XCVIII.

Kam. 16

17. Надгробна стела, непознате висине,

ширине 81 cm, дебљине 36 cm, са усадником димензија 22 x 26 cm. Натписно поље ширине 52 cm, оивичено стубовима са по четири канелуре. Испод натписног поља, представа кантароса из ког симетрично, на лево и десну страну, излази по једна врежа лозе (?).

Стела се налази у Негришорима, на сеоском гробљу. Окренута је наопачке и делимично укопана у земљу и заливена у савремени надгробни споменик.

Библиографија: CIL III 8337; Д. Ранковић–М. Икодиновић, Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева, ЗНМЧ 4, 1973, сл. 2.

D(is) M(anibus) | Totia Pro|culi fil(ia) an(norum) | XVIII Pro|^fculus et Mar|cella fil(iae) | p(ientissimae) p(osuerunt).

Kam. 17

„Боговима Манима, Тотија Прокулова ћерка живела је 18 година. Прокул и Марцела ћерки најпобожнијој поставише.“

Лигатуре: AN у 3. реду; ET, MA у 5. реду.

Totia је галско име (Holder, *Sprachschatz* II 1895), посведочено у областима насељеним келтским становништвом (cf. *OPEL* IV 127).

D M
T O T I A P R O
C V L I • F I L • N •
X V I I I • P R O
5 C V L V S E M R
C E L L A F I L
P • P

18. Фрагмент надгробне стеле,

димензија 41 x 20 x 12 cm. Бочна и доња страна грубо тесане. Фрагмент је случајно нађен 1969. године у Чачку, приликом копања канализационог рова у улици Светозара Марковића. Према документацији Народног музеја у Чачку, „у близини откривеног зида код улаза у Економску школу“ (р. бр. 62/1969). Необјављен.

] | [- - -] RCEL | [- - -] con(iugi или -iunx) | [- - -] vix(it) a]nn(is) XIII | [- - -] CTO | [- - -] coh(ortis) | [- - -] Aurelia | [- - -] REN | [- - -] ++.

На крају 1. и на почетку 2. реда је можда стајао когномен *Marcellus* или неко слично име (cf. *OPEL* II 53 sqq.).

Датовање: Као *terminus post quem* треба узети владавину Марка Аурелија. Гентилно име *Aurelius* се у Далмацији и другим провинцијама среће изузетно ретко пре 160. године (cf. Alföldy, *PND* 46 sqq.).

Кат. 18

19. Два фрагмента надгробне стеле.

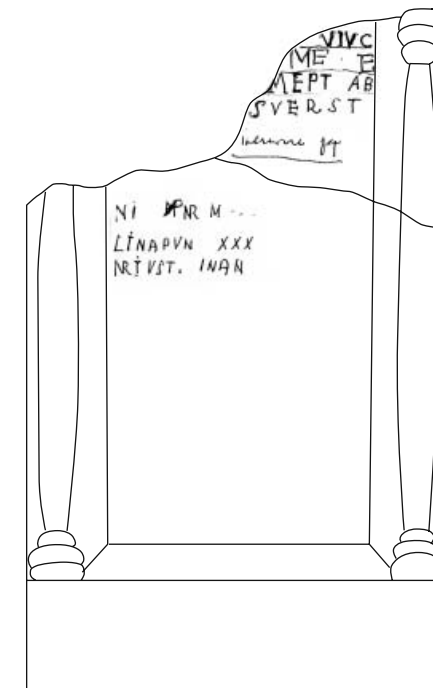
Димензије доњег дела 87 x 76 x 16 cm. Димензије горњег дела 44 x 35 x 16 cm. Натписно поље, ширине 41 cm, оивичено једноставним стубовима. Доњи део споменика се налази у Негришорима, на сеоском гробљу. Горњи део се чува у Народном музеју у Чачку. Необјављен.

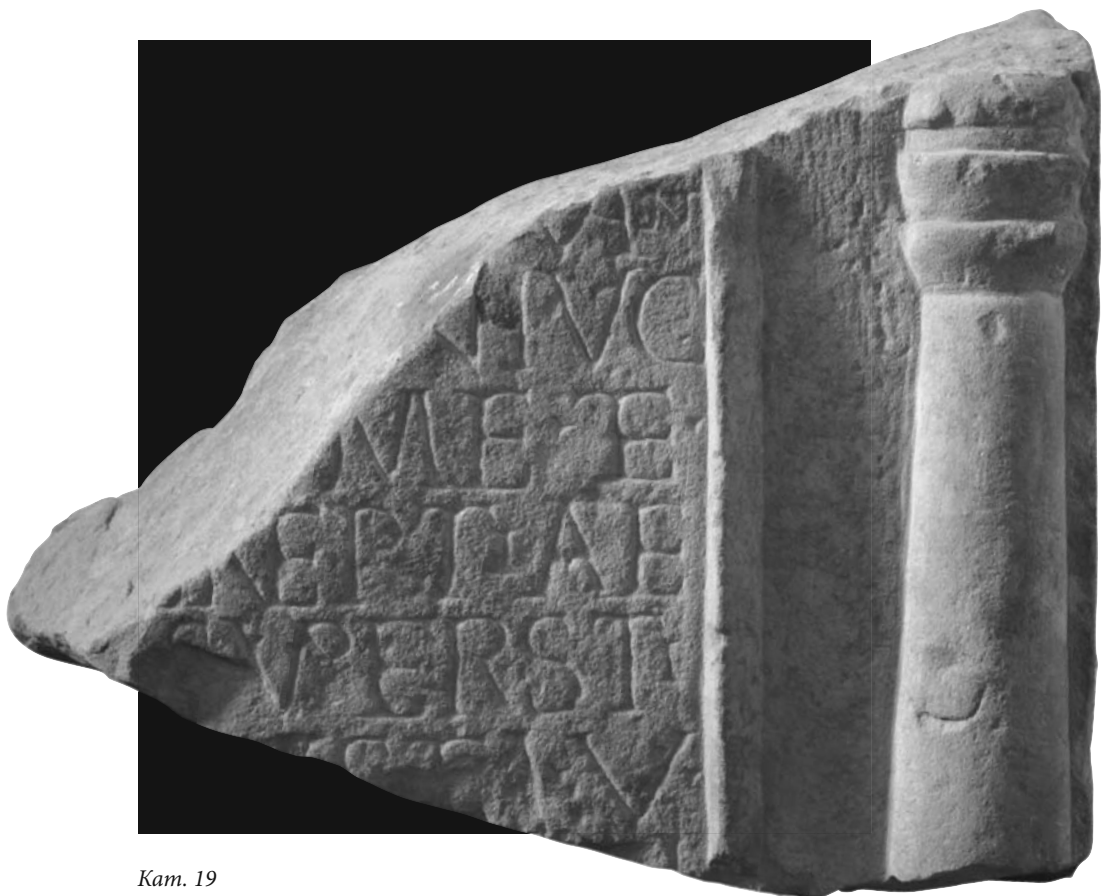
] | [- - -] v(ixit) an(nis) | [- - -] co]niug[[- - -]me (!) et | [- - -] Th]reptiae |⁵ [- - -] supersti[ti ? - - -] + STA v(ixit ?) | [- - -]

„... живела је година ... жени ... Трептији ... преостали ...“

Лигатуре: VA у 1. реду, ET у 3. реду, VP у 5. реду. Мала слова N у 1. реду, I у 4. реду, I у 5. реду. Знаци за раздвајање слова у облику троуглова у 3. и 6. реду.

Ред 3: *[rarissi]me*, *[pientissi]me* или неки сличан епитет за покојницу. Име *Threptia*, изведено од грчког *Threptos* (W. Pape-G. E. Bensele, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1911³, 519), до сада није посведочено у Далмацији (cf. *OPEL* IV 121). Треба га узети као индикацију да Трептијино порекло можда сеже до источних провинција Римског царства.

Kam. 19

III Фрагменти епиграфских споменика

20. Доњи део споменика од кречњака,

димензија 37 x 36 x 30 cm, профилисан.

Фрагмент је случајно пронађен у Чачку 1969. године, у североисточном делу порте цркве Светог Вазнесења, приликом копања јаме за кречану (р. бр. 423/1969). Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

Необјављен.

] | [- - -]ALB[- - - | - - -]GIATI +[- - - | - - -]co]h(ortis) eiusde(m) [- - - | - - -

Слова висине 3,5 cm.

Знак за раздвајање речи у облику троугла у 3. реду.

Ред 2: Последње сачувано слово би могло бити С или О.

Кам. 20

21. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,

димензија 48 x 20 x 16 cm.

Фрагмент је нађен приликом археолошких истраживања на Градини на Јелици, 2007. године, у шуту објекта VI. Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

Необјављен.

] | [- - -] Aur(elius) F[- - - | - - -] L P Mal+[- - - | - - -] et Al[- - - | - - -] Idibus [- - - | - - -

Висина слова: 4–5 cm. Лигатуре: VR у 1. реду, MAL у 2. реду. Знаци за раздвајање речи у облику троуглова у 1, 2. и 3. реду. Поделу на редове није могуће утврдити јер је натпис исечен са леве и десне стране.

Читање и реконструкција текста натписа знатно су отежани због фрагментарности споменика. Уколико је реч о жртвенику, текст би се могао допунити на следећи начин:

[- - -] Aur(elius) F[- - - v(otum)] l(ibens) p(osuit) Mal+[- - -] et Al[- - - co(n)s(ulibus)] Idibus [- - -].

„Аурелије Ф. . . радио је испунио завет за конзулата . . . на иде . . .“

Аурелије, чији когномен није сачуван, био би дедикант споменика непознатом божанству. У 2. и 3. реду би стајала имена конзула, а у 4. датум – иде непознатог месеца. Пракса да се датум наводи после имена конзула није честа у Римском царству. Примере срећемо на натписима из Далмације (AE 1973, 413) Паноније (CIL III 4157=RIU 27; AE 1975, 246), Дакије (AE 1992, 1484), Германије (AE 1990, 741; 1978, 521), Нумидије (AE 1955, 156) и Италије (AE 1971, 173). Треба напоменути, међутим, да конзули чија би имена почињала на Mal- и Al-, колико је нама познато, нису посведочени у фастима. Можда је реч о до сада непознатом пару суфектних конзула.

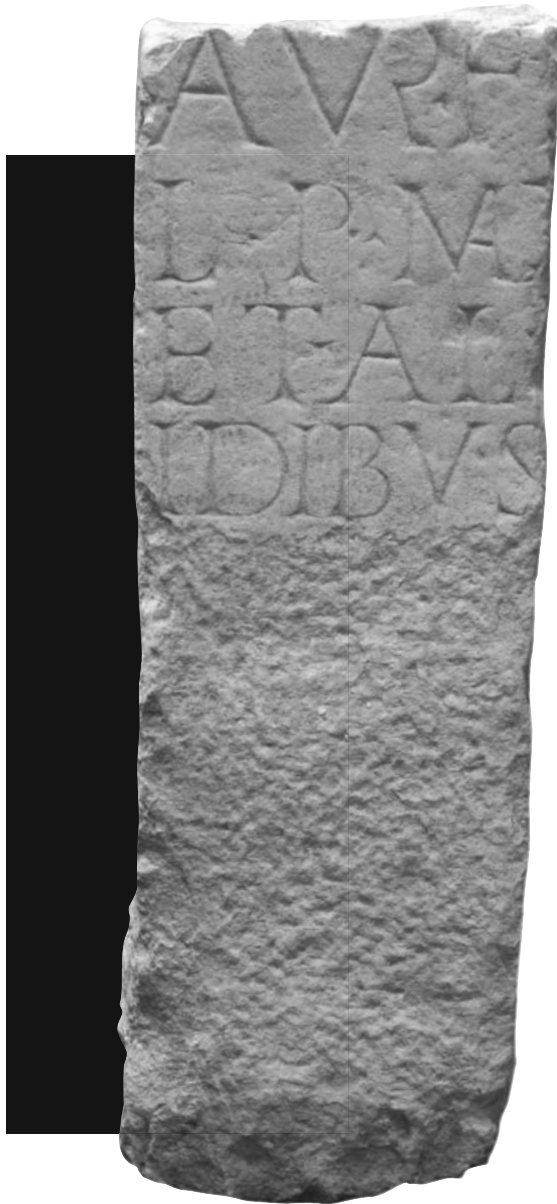
Уколико наш фрагмент представља одломак надгробног споменика, текст би се могао допунити на следећи начин:

[- - -] Aur(elius или -elio) F[- - - vix(it) ann(is)] L P. Mal+[- - -] et Al[- - - f(ecerunt) ? die ?] Idibus [- - -].

„Аурелије Ф. . . живео је 50 година Публије Мал. . . и Ал. . . направили су на иде . . .“

У овом случају, Аурелије би био покојник, који је поживео 50 година, а особе чија имена почињу на Mal-, односно Al- личности које су му поставиле епитаф на иде непознатог месеца. Навођење датума на надгробним споменицима посведочено је у Риму (CIL VI 18378; AE 1904, 33; 1982, 83), Италији (AE 1968, 88) и провинцијама (Горња Мезија:

IMS II 161; VI 44; Галија: *CIL* XIII 1783; Нумидија: *CIL* VIII 4408; Сирија: *CIL* III 196). На надгробној плочи из Виминацијума у Горњој Мезији срећемо формулу: *fecit die III Kalendarum septembrium* (!) (*IMS* II 161).

Кат. 21

22. Фрагмент споменика од беличастог кречњака, димензија 13 x 11 x 4 cm. Фрагмент је нађен приликом археолошких истраживања терми у Чачку 1970. године (р. бр. 4/1970). Данас се чува у Народном музеју у Чачку. Необјављен.

]| [- - -] T(itus) Au[relius? - - - | - - -]
+S+[- - - | - - -

Слова висине 5,5 cm. Лигатуре: AV у 1. реду. Знак за раздвајање слова у облику троугла у 1. реду.
Ред 1: У обзир долазе и друга гентилна имена на Au- (cf. *OPEL* I 218 sq.).
Ред 2: Прво слово је могло бити В, Р или R.

Кат. 22

23. Фрагмент споменика од беличастог кречњака, димензија 18 x 13 x 28 cm. Фрагмент је нађен у Бељини, приликом археолошких истраживања око цркве Успенија Пресвете Богородице 2004. године (сонда 2/04). Данас се чува у Народном музеју у Чачку. Необјављен.

]| [- - -] ++[- - -] | b(ene)f(iciarius) c[(on)s(ularis) - - - | - - -] ++[- - - | - - -

Слова висине 5 cm.
Ред 1: Друго слово у реду би могло бити Е или L.
О конзуларским бенефицијарима у Чачку и околини cf. supra p. 15 sq.

Кат. 23

24. Фрагмент споменика од кречњака, димензија 45 x 24 x 14 cm.

Фрагмент је нађен на Градини на Јелици. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв бр. А - 1232).

Библиографија: М. Милинковић, Градина на Јелици, *ЗНМЧ* 16, 1986, Т. VIII (горњи цртеж).

] | [- -] B I N A E [- - | - -] i q u e [- - | - -] E N E R I [- - | - -] M A N [- - | - -]

Слова висине 5 cm.

Ред 1: [Sa]binae ?

Ред 3: [- - g]eneri ?

Кат. 24

25. Фрагмент споменика од беличастог кречњака, димензија 4,4 x 2,2 x 3,2 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 14.

] | [- -] B + [- - | - -]

Слова висине 0,6–1,5 cm.

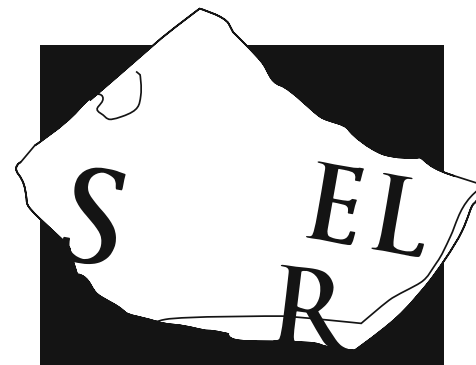
Кат. 25

26. Фрагмент натписа димензија,

12 x 8,5 x 2,2 cm.

Фрагмент је нађен у селу Ртари, на локалитету Локва, на имању Миленка Ковачевића, испод Овчара, на граници Ртара и Паковраћа, приликом обиласка терена (р. бр. 424/1969). Данас је изгубљен. Необјављен.

] | [- -] D [- - | - -] S E L [- - | - -] R [- - | - -]

Кат. 26

27. Фрагмент споменика од беличастог кречњака, димензија 6,5 x 15,4 x 2,9 cm. Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Милинковић, *ЗНМЧ* 16, 1986, Т. X; Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 8.

] | [- - -] + [- - - | - - -] + [- - - | - - -]
DIEI [- - - | - - -]

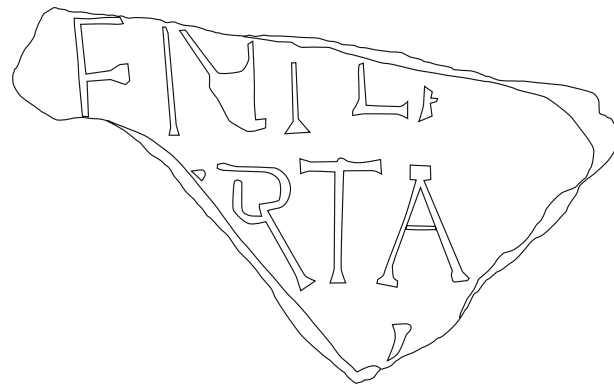
Слова висине 3,7 cm.

Kam. 27

28. Фрагмент споменика од беличастог кречњака, димензија 14 x 8,3 x 8,2 cm. Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. 1696).

Библиографија: Милинковић, *ЗНМЧ* 16, 1986, Т. X; Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 4.

] | [- - -] EMILI [- - - | - - -] RTA
[- - - | - - -] + [- - - | - - -]

Слова висине 3,4 cm.

У 1. реду се можда читало име *Aemilius*, -ia или *Aemilianus*, -a (Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185).

Kam. 28

Kam. 28

29. Фрагмент споменика од беличастог кречњака, димензија 7,8 x 10,7 x 3,7 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Милинковић, *ЗНМЧ* 16, 1986, Т. IX; idem, *Antiquité tardive* 3, 1995, 238, Abb. 14 a; Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 184 and fig. 3.

] | [- - -] ES [- - - | - - -] ERNE [- - - | - - -] I [- - - | - - -]

Слова висине 3,7 cm. Лигатуре: NE у 2. реду.

Kam. 29

30. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,

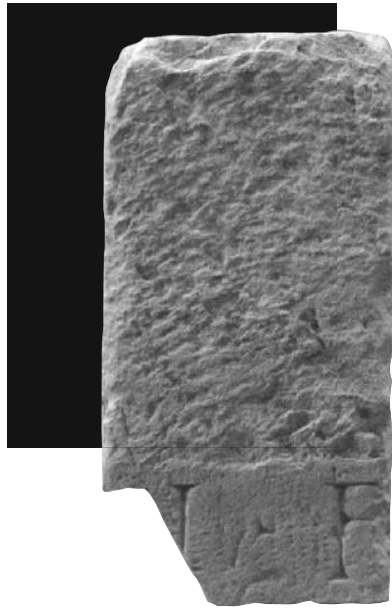
димензија 33 x 16 x 12 cm.

Фрагмент је нађен приликом археолошких истраживања на Градини на Јелици, 2007. године, у шуту објекта VI. Данас се чува у Народном музеју у Чачку. Необјављен.

]|[- -]+F[- -|- -

Слова висине 5,5 cm. Знак за раздвајање речи у облику троугла.

Прво слово би могло бити I или N.

Кат. 30

31. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,

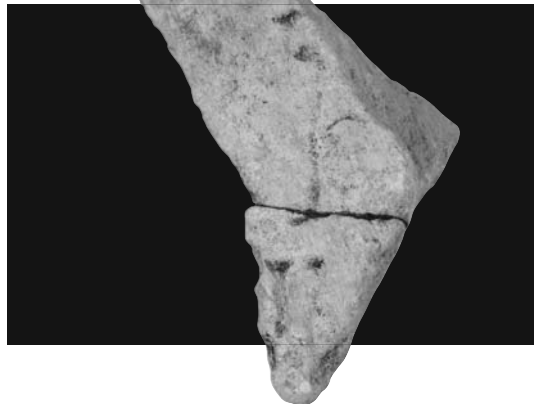
димензија 4,3 x 12,5 x 3,9 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 13.

]|[- -]I+[- -|- -]IN[- -|- -

Слова висине 2,0–3,9 cm.

Кат. 31

32. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,

димензија 6,3 x 4,0 x 3,1 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 7.

]|[- -]+IO[- -|- -

Слова висине 3,2 cm.

Кат. 32

33. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,

димензија 10,8 x 12,8 x 1,3 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Милинковић, *ЗНМЧ* 16, 1986, Т. IX; idem, *Antiquité tardive* 3, 1995, 238, Abb. 14 a; Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 6.

]|[- -]ME+[- -|- -

Слова висине 3,7 cm.

Кат. 33

34. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,
 димензија 9,1 x 9,3 x 3,3 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Милинковић, *ЗНМЧ* 16, 1986, Т. IX; idem, *Antiquité tardive* 3, 1995, 238, Abb. 14 a; Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 5.

] | [- - -] M T I O [- - - | - - -] + N [- - - | - - -]

Слова висине 3,6 cm.

Кат. 34

36. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,
 димензија 11,5 x 15 x 9 cm.

Фрагмент је нађен приликом археолошких истраживања на Градини на Јелици, 2007 године, у шуту објекта VI. Данас се чува у Народном музеју у Чачку.

Необјављен.

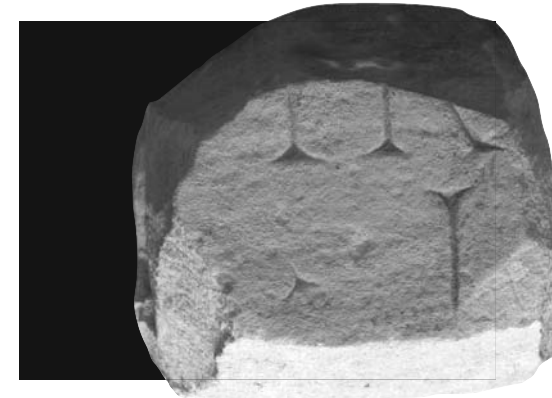
] | [- - -] + R [- - - | - - -] + [- - - | - - -]

Слова висине око 5 cm. Знак за раздвајање речи у облику троугла у 2. реду.

Ред 1: Прво слово би могло бити I или T.

Ред 2: Слово I или L.

Кат. 36

35. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,
 димензија 5,5 x 9,7 x 3,9 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Милинковић, *ЗНМЧ* 16, 1986, Т. X; Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 10.

] | [- - -] N [- - - | - - -] V M S [- - - | - - -]

Слова висине 3,3 cm.

Датовање: IV или V век, на основу облика слова (Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 186 sqq.).

Кат. 35

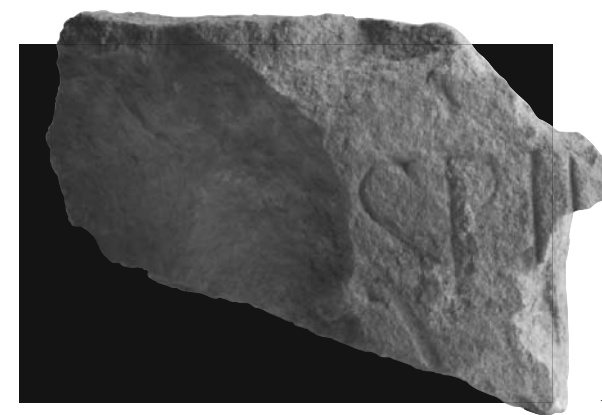
37. Фрагмент натписа од кречњака,
 димензија 21 x 10 x 7 cm.

Фрагмент је случајно нађен у Чачку 1969. године, приликом копања ровова за канализационе цеви у улици Цара Душана, на простору између цркве Светог Вазнесења и средине улице Цара Душана (р. бр. 408/1969). Данас се чува у Народном музеју у Чачку. Необјављен.

] | [- - -] S P I + [- - - | - - -]

Слова висине 4,5 cm.

Кат. 37

38. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,
димензија 3,9 x 7,3 x 3,0 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 11.

]]|[- - -]S[- - - | - - -]P+[- - - | - - -

Слова висине 2,0–2,8 cm.

Кат. 38

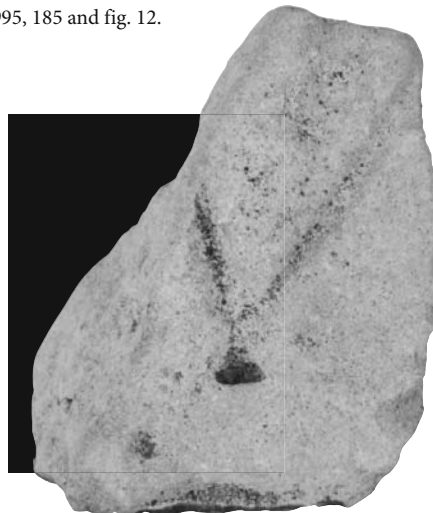
39. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,
димензија 2,6 x 4,4 x 2,6 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 12.

]]|[- - -]V[- - - | - - -

Слова висине 3,4 cm.

Кат. 39

40. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,
димензија 1,8 x 5,2 x 4,3 cm.

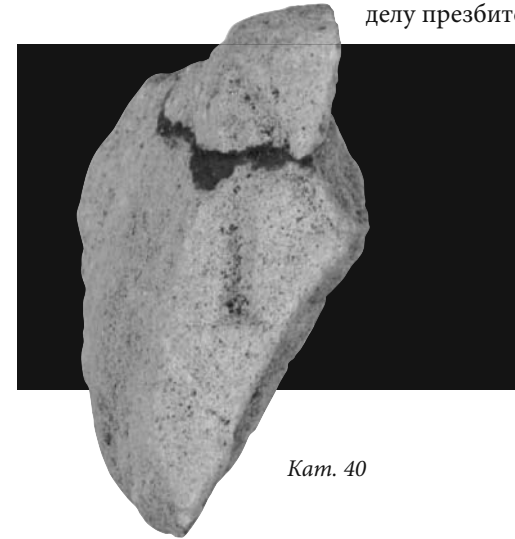
Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 9.

]]|[- - -]+[- - - | - - -

Слова висине 2,8 cm.

Сачувано слово би могло бити М или N.

Кат. 40

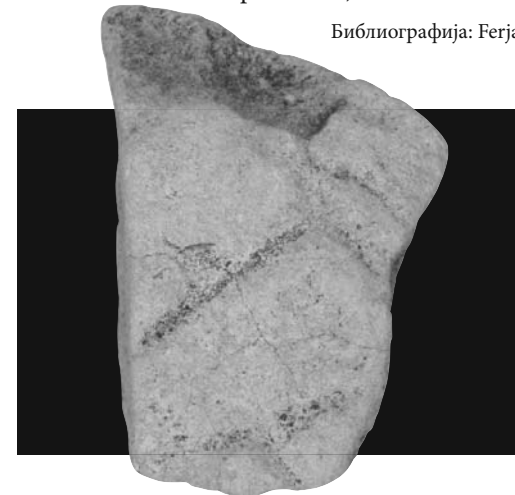
41. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,
димензија 4,3 x 3,8 x 3,8 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696).

Библиографија: Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 185 and fig. 15.

]]|[- - -]++[- - - | - - -

Слова висине 2,5 cm.

Кат. 41

42. Фрагмент споменика од беличастог кречњака,

димензија 9,3 x 9,7 x 2,4 cm.

Фрагмент је нађен 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чува у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696)

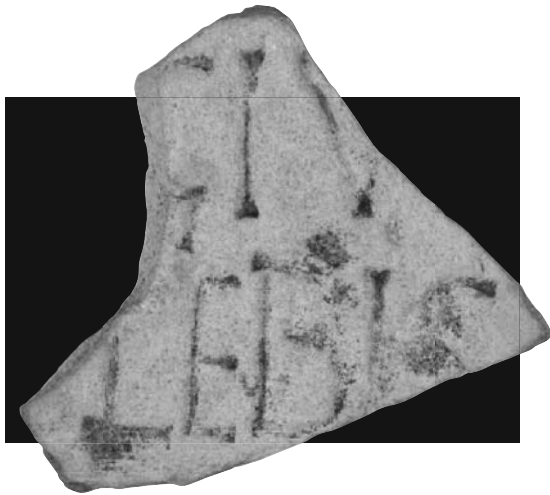
Библиографија: Миљинковић, *ЗМЧ* 16, 1986, Т. X; Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 184 and fig. 2.

] | [- - -]GIV[- - - | - - - p]lebis [- - - | - - -

Слова висине 3,6 – 3,8 cm.

Реч *plebs*, тј. народ, посведочена је на хришћанским натписима у значењу „верници, хришћани“ (*plebs Dei*, тј. народ Божји: *ILCV* 975a, 978, 1786, 1788A; *plebs Christi*, тј. Христов народ; *ILCV* 997; *Domini plebs*, тј. народ господњи: *ILCV* 1774).

Датовање: IV или V век, на основу облика слова (Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 186 sqq.).

Кам. 42

43. Шест фрагмената натписа од беличастог кречњака,

димензија 13,5 x 11 x 4 cm.

Фрагменти су нађени 1986. године на Градини на Јелици, приликом археолошких ископавања базилике А, у северном делу презбитеријума, у слоју шута изнад пода. Данас се чувају у Народном музеју у Чачку (инв. бр. А-1696)

Библиографија: Миљинковић, *ЗМЧ* 16, 1986, Т. VIII; idem, *Antiquité tardive* 3, 1995, 238, Abb. 14 a (само цртеж); Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 183 and fig. 1.

] | [- - -]IC+[- - - | - - -]+STRVITA[- - - | - - -] nomine [- - - | - - -]++[- - - | - - -]

Слова висине 3,2 – 3,5 cm. У 2. и 3. реду су видљиви трагови линије за уједначавање слова.

Ред 1: На крају сачуваног дела реда, иза слова С, могло је стајати L или E.

Кам. 43

Према текст натписа није могуће реконструисати, предлагемо неколико могућности. Уколико су слова STRVITA у 2. реду део једне речи, део текста је могао гласити: *[co]nstruita [in] nomine [d]o[mini ?]*. Глагол *struo* је веома чест у хришћанским натписима (cf. *ILCV Index VII*).

Уколико су у 2. реду сачувани делови више речи, једно од могућих читања би гласило: *[aede]m struit a [fundamentis | in] nomine [domini]*. Предлажемо још две реконструкције 2. реда, уколико је реч о хришћанском натпису. Слова *STR* су можда део скраћенице *prstr* која се користила за свештеничко звање *presbyter* (cf. *ILCV 1171 A*). Навешћемо две могућности: *[p]r(e)s(by)t(er) vita[m aeternam ?]* или *[p]r(e)s(by)t(er) Vita[llis ?]*. Имена као што су *Vitalis*, *Vitallianus* или *Vitalio* релативно су честа на хришћанским натписима (cf. *ILCV Index I*, p. 171; *OPEL IV 200*).

Датовање: IV или V век, на основу облика слова (Ferjančić, *Balkanica* 26, 1995, 186 sqq.).

IV Опеке са печатом, instrumentum

44. Фрагмент опеке,

димензија 27,5 x 24,0 x 3,4 cm. Печат у правоугаоном пољу, димензија 8,4 x 2,9 cm.

Опека је нађена у Чачку 1984. године, приликом археолошких истраживања у дворишту Народног музеја. Секундарно је коришћена у конструкцији турске калдрме. Данас се чува у Народног музеју у Чачку (инв. бр. А-1376).

Библиографија: Васић, *ЗНМЧ* 16, 1986, 28, сл.8.

Coh(ors) II (milliaria).

Нема сумње да је реч о кохорти II milliaria Delmatarum, која је била стационирана у области Чачка (cf. supra p. 16).

Кат. 44

45. Правоугаона плочица од олова,

димензија 8,0 x 4,2 cm, са кружним перфорацијама за причвршћивање на подлогу. Курзивни натпис урезан у једном реду.

Плочица је пронађена приликом археолошких истраживања 1986. године у Пријевору, на локалитету Питомине, у оквиру грађевине А (*villa rustica*), у северозападном углу просторије 3, у слоју шута. Данас се чува у Народног музеју у Чачку (инв. бр. А-1433).

Необјављена.

Carpō.

Carpus је грчко име (Pape-Benseler, *GEN* 628; *LGPN* I 252; II 256; III A 238; III B 226; IV 187), које је у Далмацији посведочено четири пута (*OPEL* II 38). Оно имплицира источно порекло власника плочице.

Датовање: Крај IV века или прве деценије V века (cf. supra p. 32).

Кат. 45

8. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

- Сл. 1 - Римске провинције на тлу Централног Балкана
Сл. 2 - Западна Србија, налазишта епиграфских споменика
Сл. 3 - Чачак, топографија епиграфских споменика
Сл. 4 - Тучково – Јелен До, ситуациони план (према: Ђ. Бошковић – И. Здравковић – М. Гарашанин – Ј. Ковачевић, *Старинар* 1, 1950, сл. 5).
Сл. 5 - Примери комплекта посуда за прање руку, Помпеји и Фара Сабина (према: Н. У. Nuber, *BRGK* 53, 1972, Taf. 23)

9. СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ИЗВОРИ

ЗБИРКЕ НАТПИСА

- CBFIR* = *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, ed. E. Schallmayer–K. Eibl–J. Ott–G. Preuss–E. Wittkopf, Stuttgart 1990.
- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*
IDR = *Inscriptiones Daciae Romanae I–III*, București 1975–1988.
ILCV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres I–IV*, Berlin–Dublin–Zürich 1925–1967.
- ILJug* = A. Šašel–J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos et inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana 1986.
- IMS* = *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, II, III/2, IV, VI*, Beograd 1976–1995.
- RIU* = *Die römische Inschriften Ungarns I–VI*, Budapest–Amsterdam–Bonn, 1972–2001.
- SIRIS* = L. Vidman, *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin 1969.

ЛИТЕРАРНИ ИЗВОРИ

- Plin. *HN* = Plinius, *Historia Naturalis*
HA *Did. Iul.* = *Historia Augusta, Didius Iulianus*
HA, *Marc* = *Historia Augusta, Marcus*

10. СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

ЛИТЕРАТУРА

- AE = *L'année épigraphique*, Paris
AEM = *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich*, Wien
Богородица Градачка = Богородица Градачка у историји српског народа.
Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, Чачак 1993.
BRGK = *Bericht der Römisch-germanischen Kommission des deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt a. M.*
Diz. ep. = *Dizionario epigrafico di antichità romane*, ed. E. de Ruggiero
Jahresh. = *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien*, Wien
JRS = *The Journal of Roman Studies*, London
Гласник САД = *Гласник Српског археолошког друштва*, Београд
Godišnjak CBI = *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo
GZM = *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo
RE = A. Pauly – G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Amsterdam
ŽA = *Živa antika*, Skopje
ЗНМЧ = *Зборник радова Народног музеја*, Чачак
ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn

1. M. Alexandrescu-Viani, Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure, *Dacia* 29/1-2, 1985, 57-79.
2. Alföldy, *Dalmatien* = G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
3. Alföldy, PND = G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.
4. Alföldy, *Auxiliartruppen* = G. Alföldy, *Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985*, Amsterdam 1987, 239–297.
5. А. Гојгић, *Римско стакло из Чачка и околине*, Чачак 2007, стручни испит, рукопис.
6. А. Бабић – Г. Јеремић, Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977. године, *ЗНМЧ* 36, 2006, 49–62.
7. J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Donaunraum und in den angrenzenden Gebieten*, Praha 1978.
8. Ђ. Бошковић–И. Здравковић–М. Гарашанин–Ј. Ковачевић, Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини, *Старинар* 1, 1950, 91–108.
9. *The Cambridge Ancient History XI: The High Empire, A. D. 70–192*, Cambridge 2000.
10. Cermanović-Kuzmanović–Srejić, *Leksikon* = A. Cermanović-Kuzmanović–D. Srejić, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd 1992.
11. Т. Цвјетићанин, Римска керамика из Чачка и околине, *ЗНМЧ* 18, 1988, 103–119.
12. I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u BiH, *GZM* 18, 1963, 103–125.
13. Devijver, *PME* = H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I–V*, Leuven 1976–1993.
14. H. Devijver, Veränderungen in der Zusammensetzung der ritterlichen Offiziere von Septimius Severus bis Gallienus (193–268), *Prosopographie und Sozialgeschichte, Studien zu Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie, Kolloquium Köln 24. – 26. November 1991*, Köln, Wien, Weimar, 1993, 205–231.
15. W. A. Dilke, *Mathematics and Measurement*, London 1987.
16. A. von Domaszewski, Studien zu Geschichte der Donauprovinzen I, *AEM* 13, 1890, 129–154.

17. A. von Domaszewski, Die Religion des römischen Heeres, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 14, 1895, 1–124.
18. A. von Domaszewski, Die Beneficiärerposten und die römischen Strassennetze, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 21, 1902, 158–211.
19. Domaszewski, *Rangordnung* = A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson), Köln–Graz 19672.
20. S. Dušanić–M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd 1976.
21. С. Душанић, Организација римског рударства у Норичу, Панонији, Далмацији и Горњој Межији, *Историјски гласник* 1–2, 1980, 7–55.
22. S. Dušanić, Army and Mining in Moesia Superior, *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart 2000, 343–363.
23. S. Dušanić, Asinius Maximus in AD 253, *ZPE* 144, 2003, 254–260.
24. М. Ђукнић–Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966.
25. R. Fellmann, Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis, Les légions de Rome sous le Haut-empire, *Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, ed. Y. Le Bohec, Lyon 2000, 127–131.
26. S. Ferjančić, New epigraphic finds near Čačak, *Balkanica* 26, 1995, 175–194.
27. Гарашанин, *Налазишта* = М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.
28. A. Holder, *Sprachschatz* = A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig 1894–1916.
29. P. Holder, Auxiliaria, *ZPE* 131, 2000, 213–218.
30. Imamović, *Spomenici* = E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977.
31. A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Wien 1958.
32. Г. Јеремић, Представе посуда на вотивној ари из Јездине, *ЗНМЧ* 37, 2007, 35–44.
33. Kajanto, *Cognomina* = I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
34. F. Kanitz, *Römische Funde in Serbien*, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Band 36, Heft I–III, Wien 1861.
35. Kanitz, *Studien* = F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892.
36. Каниц, *Србија* = Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво*, Београд 1985.
37. *LGPN = A Lexicon of Greek Personal Names I–IV*, ed. P. M. Fraser–E. Matthews, Oxford 1987–2005.
38. V. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien 2001.
39. Марић, *Култови* = Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933.
40. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrer*, Wien 1957.
41. J. S. Mickenzie – S. Gibson – A. T. Reyes, Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the archaeological evidence, *The Journal of Roman Studies* 94, 2004, 73–121.
42. М. Милинковић, Градина на Јелици, *ЗНМЧ* 16, 1986, 47–60.
43. М. Милинковић, Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien, *Antiquité tardive* 3, 1995, 227–250.
44. М. Милинковић, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Старинар* 51, 2001, 71–133.
45. M. Mirković, Beneficiarii consularis and the New Outpost in Sirmium, *Roman Frontier Studies 1989, Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter 1991, 252–256.
46. Mócsy, *Moesia Superior* = A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970.
47. Nelis-Clément, Beneficiarii = J. Nelis-Clément, *Les beneficiarii: Militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C.)*, Bordeaux 2000.
48. H. U. Nuber, Kanne und Griffschale, *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* 53, 1972, 1–233.
49. *OPEL = Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*, Budapest–Wien, 1994–2002.
50. J. Ott, *Die Beneficiärer. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, Stuttgart 1995.
51. А. Палавестра, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд 1984.
52. F. Papazoglou, Le municium Malvesatium et son territoire, *ŽA* 7, 1957, 114–122.
53. Pape–Benseler, *GEN* = W. Pape–G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1911³.
54. Piso, *Fasti Daciae* = I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I: Die senatorische Amtsträger*, Bonn 1993.
55. Петровић, *Споменици из Карана* = П. Петровић, *Римски камени споменици из Карана*, Титово Ужице 1986.
56. П. Петровић, Из епиграфске збирке Чачанског музеја, *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, Чачак 1993, 19–28.
57. P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd 1995.
58. П. Петровић–С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја*. Археологија, Београд 1997.

59. A. von Premerstein–N. Vulić, Antike Denkmäler in Serbien, *Jahresh.* 3, 1900, Bbl. 105–178.
60. Р. Прокић, Римске терме у Чачку, *Рашка баитина* 1, 1975, 167–178.
61. Д. Радичевић, Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2002. и 2006. години, *ЗНМЧ* 36, 2006, 31–38.
62. Д. Ранковић–М. Икодиновић, Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева, *ЗНМЧ* 4, 1973, 155–181.
63. D. Rendić–Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split 1948.
64. E. Ritterling, *Legio*, *RE* XII, 1924, 1186–1829.
65. W. H. Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie I/1, Leipzig 1884.
66. Schober, *Grabsteine* = A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923.
67. В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951.
68. Я. Шафарик, Додатак. Извештај Др. Јанка Шафарика из године 1865. о његовом археолошком путовању, *Споменик САН* ХСVIII, 1941–48, 264–265.
69. P. Selem, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godišnjak CBI* 9, knj. 7, 1972, 5–104.
70. Н. Solin–O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim–Zürich–New York 1994.
71. *TIR = Tabula Imperii Romani, d'après la carte internationale du monde au 1:1.000.000. K 34 Sofia, Naissus–Serdica–Thessalonike*, Ljubljana 1976.
72. С. Тројановић, Преисторијске старине из рудничког округа, *Старинар* 9, 1892, 1–23.
73. М. Васић, Римске терме у Бељини, *ЗНМЧ* 13, 1983, 5–18.
74. М. Васић, Нови римски натписи нађени у Чачку, *ЗНМЧ* 16, 1986, 23–34.
75. М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, Чачак 1993, 10–17.
76. Р. Васић, О етничкој припадности кнежевских гробова у Атеници, *ЗНМЧ* 25, 1995, 17–26.
77. Р. Васић, Чачак у гвоздено доба, *ЗНМЧ* 30, 2000, 23–35.
78. M. J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden 1966.
79. М. Вујовић–К. Дмитровић, Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку, *Гласник САД* 23, 2007, 315–322.
80. О. Вукадин, Археолошка истраживања црквене порте у Чачку, *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, Чачак 1993, 99–105.
81. Н. Вулић–А. фон Премерштајн, Антички споменици у Србији, *Споменик XXXVIII*, 1900, 14–51.
82. Н. Вулић, Антички споменици из Србије, *Споменик XLII*, 1905, 79–99.
83. N. Vulić, Antike Denkmäler in Serbien, *Jahresh.* 12, 1909, 147–204.
84. Н. Вулић, Антички споменици у Србији, *Споменик XLVII*, 1909, 109–191.
85. Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик ХСVIII*, 1941–1948, 1–279.
86. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.
87. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1902.
88. Љ. Зотовић, Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије, *Старинар* 19, 1968, 59–74.
89. Зотовић, *Надгробни споменици* = Р. Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице 1995.
90. Р. Зотовић, Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка, *ЗНМЧ* 29, 1999, 25–30.

11. ЕПИГРАФСКИ ИНДЕКС

ЛИЧНА ИМЕНА

Asinius Maximus	6
Aurelia [- - -]	18
Aurelius Augustianus	15
Aurelius Memor	3
Aurelius F[- - -]	21
Aurelius O[- - -]	7
T. Aurelius [- - -]	22
Aurelius Paulinus	3
Aurelius Victor	3
Bella	15
Carpus	45
Ti. Claudius Gallus	5
Claudius Nige[- - -]	1
Iulius Capito	2
Livius Maternus	10
Marcella	17
Maximus	3
Cn. Pompeius Polittianus	11, 12
Proculus	17
Scenocalus	3
Sextilius Marinus	6
T. Staius Crispinus	4
Threptia	19
Totia	17
[- - -]nius [- - -]us	9

БОГОВИ

Diana	1, 2, 9
-------	---------

Diana Augusta	3, 4
Genius loci	9, 10
Iuppiter Optimus Maximus	5, 6, 7, 8, 9, 10
Mars Militaris	11
Serapis	12
Isis	12
[- - -] Augustus/-a	9

ГЕОГРАФСКИ НАЗИВИ

municipium Celegerorum	15
------------------------	----

ЦАРЕВИ

Imperator Aemilius Aemilianus Augustus	6
--	---

ДАТОВАЊЕ ПО КОНЗУЛИМА

Laterano et Rufino cos. (197. године)	10
---------------------------------------	----

ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА

consularis	6 (Asinius Maximus)
------------	---------------------

ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ

legio XI Claudia	2
legio XI Claudia pia fidelis	7
legio X[- - -]	13
cohors II Aurelia Delmatarum	5
cohors II Delmatarum	4
cohors II milliaria	44
cohors II milliaria nova Delmatarum equitata Aemiliana	6
cohors VIII voluntariorum	10
cohors [- - -]	9, 18, 20

ВОЈНИ ЧИНОВИ

beneficiarius consularis	2 (leg. XI Cl.), 7 (leg. XI Cl. p. f.), 13 (leg. [- - -]), 23
--------------------------	---

centurio 10 (coh. VIII vol.)
 decurio equitum 4 (coh. II Del.)
 tribunus 5 (coh. II Aur. Del.), 6 (coh. II mil. nova Del. eq. Aemiliana), 12 (coh. II

[- - -])

МУНИЦИПАЛНА УПРАВА

decurio 15 (m. Cel.)
 duumviralicius 15 (m. Cel.)

VARIA

cognatus 3
 plebs 42

РЕГИСТАР НАЛАЗИШТА

Јелица, Градина 1, 3, 4, 13, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31,
 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43

Лис, Јованчића лука 15
 Негришори 17, 19
 Пријевор, Питомине 45
 Ртари, Локве 26
 Тучково, Јелен До 16
 Чачак, ул. Бате Јанковића 9
 Чачак, ул. Рајићева 12
 Чачак, ул. Светозара Марковића 14, 18
 Чачак, ул. Цара Душана 37
 Чачак, Бељина 23
 Чачак, двориште Народног музеја 44
 Чачак, Јездина 10
 Чачак, терме 22
 Чачак, црква Светог Вазнесења 5, 6, 7, 8, 11, 20
 Непознато место налаза 2

Необјављено: 9, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 30,
 36, 45

12. ROMAN EPIGRAPHIC MONUMENTS FROM ČAČAK AND ITS VICINITY

The collection of epigraphic monuments of the National Museum in Čačak has attracted attention of scholars as early as the nineteenth century (F. Kanitz, J. Safarik, Th. Mommsen, O. Hirschfeld, N. Vulic). It consists of forty four complete or fragmentary inscriptions, and an upper part of an altar. Three monuments out of the stated number have disappeared in the meantime (4, 18, 26), while twelve are published for the first time. Epigraphic monuments from the museum collection were discovered on thirteen sites on the territory of Čačak municipality, one was found on the territory of Ivanjica and one in Požega region. In the town of Čačak itself, epigraphic finds are recorded on seven locations in the centre of the town; in the case of one monument the conditions and the find place remain unknown.

The majority of monuments (32) was found in secondary usage. Even in late antiquity, at the end of third and in the fourth century, fragments of epigraphic monuments were used during the construction of thermae in the centre of Čačak (20), of various buildings in the court of the church of Holy Ascension, and probably in the monumental mausoleum in Beljina (21). During the sixth century, inscriptions were used as building material for the complex on Gradina on the Jelica mountain. In later periods, epigraphic monuments were used for different purposes, e. g. paving the roads in the Turkish period (41), as an altar in a graveyard church (Jezdina – 10) or as tombstones in village cemeteries (Negrišori -15).

Although the Roman settlement near Čačak is not mentioned by ancient sources, inscriptions from the collection of the National Museum testify to the significance of this region in Roman times. In the town of Čačak or its vicinity there was a border station between Moesia Superior and Dalmatia. Its staff consisted of *beneficarii consularis* and auxiliary troops of the Roman army. One should also search for roman roads and mines in the wider area of Čačak.

The region around Čačak belonged to the Roman province of Dalmatia. The border with Moesia Superior followed the course of the river Kolubara southward from the Sava river and passed east of Čačak, crossing the West Morava. Two Roman towns were located in the watershed of this river. The first one is Municipium Mal(vesiatium), often mentioned in epigraphic sources, identified with Visibaba near Požega. According to modern scholars, the other town – Municipium Cel(egerorum) – was located near Ivanjica. Čačak and its vicinity probably belonged to the territory of municipium Malvesiatium, which stretched to the border between Dalmatia and Moesia Superior.

Army

The region of Čačak has yielded a number of military inscriptions. Soldiers, officers, and legionary or auxiliary commanders dedicated altars to Roman and Egyptian deities (2, 4-7, 9-13). In addition, soldiers or military units are mentioned on three fragmentary inscriptions (18, 20, 23).

A number of inscriptions found in Čačak and its vicinity mention *beneficarii consularis*. These officers dedicated two altars to Diana and Jupiter (2, 7) and one to a deity whose name is not preserved (13). In addition, one small fragment also mentions a *beneficiarius consularis* (23). Two *beneficarii consularis* serving in Čačak were detached from the legion XI Claudia (2, 7), which garrisoned Durostorum in Lower Moesia. Epigraphic evidence clearly shows that the unit regularly sent *beneficarii consularis* to Dalmatia during the third and second century. The officer whose name is not preserved might have served in one of the Pannonian legions (X Gemina, XIV Gemina).

Epigraphic monuments from the collection of the National Museum in Čačak testify to the presence of auxiliary units or detachments in the town or its vicinity. Most inscriptions mention the cohort II milliaria nova Delmatarum equitata. Four commanders and one *decurio* dedicated five altars to Roman and Egyptian deities (4, 5, 6, 11, 12). In addition, a brick with the stamp of the cohort was discovered in the museum courtyard (44). The cohort II milliaria Delmatarum was founded in 169 or 170, at the beginning of Marcomannic wars of Marcus Aurelius. Epigraphic monuments from the National Museum in Čačak imply that its camp was probably located in the town or its environs.

Epigraphic evidence from Čačak mentions one other auxiliary unit. Livius Maternus, centurion of the cohort VIII voluntariorum Romanorum, dedicated an altar to Jupiter and *Genius loci* in 197 (10). Since the unit's permanent garrison during the second and third century was Tilurium, we presume that Maternus commanded a detachment stationed in the region of Čačak. Its presence in the area could be explained in various ways. It might have taken part in the building of fortifications or the auxiliary fortress. On the other hand, the detachment of the cohort VIII voluntariorum civium Romanorum could have been sent to reinforce the provincial border. Didius Iulianus, governor of Dalmatia in 176-177, suppressed some *hostes confines*. Similar situation might have arisen at the end of the second century and our *vexillatio* was presumably sent to deal with it and reinforce the garrison at the northeastern border of Dalmatia.

Military inscriptions found in Čačak and its vicinity testify that a border station between the provinces of Dalmatia and Moesia Superior was located in this region. One assumes that the station of *beneficarii consularis* chronologically preceded the auxiliary fortress. *Beneficarii consularis* probably served in Čačak or its environs during the second century. In the last decades of that century, after 170, the border station was garrisoned by the newly formed cohort II milliaria Delmatarum, under the command of Ti. Claudius Gallus (5). It remained in the region during the third century, as is shown by the altar dedicated to Jupiter in 253 (6).

The exact location of the station of *beneficarii consularis* or of the auxiliary fortress in the area of Čačak is impossible to determine. One must take in account two sites west of the town. The first one is Jankovina, in Beljina, with the remains of Roman baths and a settlement from the second and third century. The other site is Jezdina with traces of an ancient agglomeration. The remains of a large building, which could be identified with the station or *castellum*, were discovered in the bed of the Jezdina river.

Military inscriptions found in Čačak and its vicinity give rise to certain questions concerning the history of northeastern Dalmatia. *Beneficarii consularis* stationed in the area might have supervised the road network. Important Roman roads crossed in the region of Čačak and stations of the *beneficarii* were often located on crossroads. One road passing through the valley of the West Morava connected the valley of the Velika Morava with the silver mines in the region of Domavia. Two other roads branched from the valley of West Morava near Čačak. One led northward to the mining district of Rudnik and Kosmaj, while the other led southward, across the mountain Jelica towards Novi Pazar.

Epigraphic monuments from the collection of the National Museum imply the existence of mines in the area of Čačak. *Beneficarii consularis* protected mining districts and supervised ore transports. From the reign of Marcus Aurelius the region of Čačak was garrisoned by the cohort II milliaria Delmatarum equitata. Comprising infantry and cavalry, the unit was suitable for the protection of mining districts. The possible existence of Roman mines in the area of Čačak is corroborated by four dedications to Diana (1-4). The goddess was especially revered among miners because of her connection with the moon and silver. Traces of ancient mining were discovered in the vicinity of Čačak, in the village Goračići, at the foot of the mountain Jelica.

Monuments of the cohort II milliaria Delmatarum record names of two as yet unattested commanders of the unit. Tiberius Claudius Gallus should be identified with the senator of the same name, *consul suffectus* and governor of Numidia and Dacia at the beginning of the third century (5). The career of Quintus Sextilius Marinus remains unknown (6). We only know that the cohort was under his command in 253.

Population

Inscriptions from the collection of the National Museum in Čačak offer scant evidence on the population of the area. Four altars record members of the senatorial and equestrian orders respectively. Asinius Maximus, governor of Dalmatia, appears as a dedicant of an altar to Jupiter, along with the cohort II milliaria Delmatarum and its commander Quintus Sextilius Marinus (6). His name was added in the autumn of 253 after Valerian's victory over the usurper Aemilianus. Asinius Maximus should probably be identified with Maximus, *consul ordinarius* of 253.

Four altars record names of the equestrian tribunes of the cohort II milliaria Delmatarum. Tiberius Claudius Gallus commanded our unit in the second half of II

century during the reign of Marcus Aurelius or his successor Commodus. The remaining steps of his equestrian career remain obscure. By the middle of the last decade of the second century, circa 195, he passed into the senatorial order. The last known phase of his *cursus* was the governorship of Dacia in 205-206/207 (5). At the end of the second century, certainly after Tiberius Claudius Gallus, the cohort II milliaria Delmatarum was commanded by Gnaeus Pompeius Pollittianus (11, 12) and in the mid-third century, precisely in 253, by Quintus Sextilius Marinus (6). Unfortunately, epigraphic evidence offers no data on their origin or careers.

According to the military inscriptions, a border station between Dalmatia and Moesia Superior was located in the area of Čačak. Among the soldiers serving in the station we find a number of *beneficiarii consularis* and two officers of auxiliary troops. *Beneficiarii* bear imperial *gentilicia* Iulius (2) and Aurelius (7), and the auxiliary officers bear non-imperial *gentilicia* Livius (10) and Stadius (4). Titus Stadius Crispinus, *decurio* of the cohort II milliaria Delmatarum was probably recruited in a dalmatian family whose ancestor came from Italy (4). The origin of Livius Maternus, centurion of the cohort VIII voluntariorum civium Romanorum could not be determined.

All the members of the civilian population in the area of Čačak bear the imperial *gentilicium* Aurelius (3, 15, 18, 21, 22). The fact implies that they might have belonged to the native population and that they have obtained citizenship under Marcus Aurelius or Caracalla. The most prominent among them was Aurelius Augustianus, *decurio* and former *duovir* of the municipium Celegerorum in the third century (15). His tombstone was found on the site of Jovančića luka near Ivanjica.

Inscriptions from the collection of the National Museum in Čačak record a certain number of members of the native population of Dalmatia. The area of Čačak was inhabited by the Celtic tribe of Dindari, while Celegeri lived on the western border of Moesia Superior. Onomastic data suggests that two women belonged to the native population. They both bear Celtic names *Bella* (15) and *Totia* (17). *Totia* seems to have originated from a romanized family, since her parents bear Latin names *Proculus* and *Marcella*. Maximus, attested on an altar dedicated to Diana by his cousins, also belonged to the native population of Dalmatia (3). His father's name *Scenocalus* is of Illyrian origin. Judging by the onomastic formula, consisting of the personal name and the father's name in genitive, Maximus was not a Roman citizen. His parents, however, were romanized to a certain degree, since they gave their son a Latin name.

Religion

The collection of the National Museum in Čačak harbours twelve altars dedicated to Roman deities Jupiter (5-10), Mars (11), Diana (1-4, 9), and *Genius loci* (9, 10). One monument was dedicated to the Egyptian gods Serapis and Isis (12).

The majority of altars are dedicated to the Capitoline Jupiter. *Iuppiter Optimus Maximus* appears alone on six monuments, and in conjunction with other deities on

two monuments (9: Diana, 10: *Genius loci*). All these altars were dedicated by soldiers serving in the border station. Two of them were commanders of the cohort II milliaria Delmatarum – Tiberius Claudius Gallus in the second half of the second II century (5), and Quintus Sextilius Marinus in 253 (6). The centurion Livius Maternus commanded the detachment of the cohort VIII voluntariorum civium Romanorum stationed in the area of Čačak in 197 (10). One of the *beneficiarii consularis*, Aurelius from the legion XI Claudia, also dedicated an altar to Jupiter (7). The fragmentary dedication to Jupiter, Diana and *Genius loci* was probably set up by a member of a cohort (9).

The collection of the National Museum in Čačak contains four altars dedicated to Diana (1-4). These monuments were erected by soldiers and civilians. Two soldiers served in the border station. Iulius Capito, *beneficiarius consularis*, was detached from the legion XI Claudia (2). Titus Stadius Crispinus served as *decurio* in the cohort II milliaria Delmatarum (4). One altar was dedicated by the three *Aurelii* for the health and welfare of their cousin Maximus (3). In the case of Claudius Niger it is not possible to determine whether he was a soldier or a civilian (1).

Two altars were dedicated to *Genius loci*. On the monument erected by Livius Maternus in 197 the deity appears alongside Jupiter (10). The name of the person who erected the altar to Jupiter, Diana, *Genius loci* and possibly Silvanus is not preserved (9). Mars Militaris is attested only on one monument, erected by Cnaeus Pompeius Pollittianus, commander of the cohort II milliaria Delmatarum, at the end of second century (11).

One altar from the collection of the National Museum in Čačak records the names of the Egyptian gods Serapis and Isis (12). Their cult was widespread among the Roman soldiers, who invoked the gods to lead them to victory. The dedicant of our altar was the tribune Cnaeus Pompeius Pollittianus.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1 – Roman provinces in the Central Balkans
- Fig. 2 – West Serbia, sites with epigraphic monuments
- Fig. 3 – Čačak, topography of epigraphic monuments
- Fig. 4 – Tučkovo – Jelen Do, situation plan (source: Dj. Bošković – I. Zdravković – M. Garašanin – J. Kovačević, *Starinar* 1, 1950, fig. 5)
- Fig. 5 – Examples of dishes for washing hands, Pompeii, and Fara Sabina (source: N. U. Nuber, BRGK 53, 1972, Taf. 23)

ИЗВОД ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

Рукопис Римски епиграфски споменици Чачка и околине (73 стране текста с библиографијом и регистром), аутора Снежане Ферјанчић, Гордане Јеремић и Александре Бабић представља корпус римских натписа из ове регије. У каталогу натписа је обухваћено 45 целих и фрагментованих споменика, обрађених по стриктним и доследно примењиваним правилима епиграфске науке, што, свакако, у многоме проширује наша знања о материјалној култури Чачка и околине у римско доба. Међутим, важно је напоменути да су ауторке овог рукописа, прилазећи послу крајње студиозно, примениле интердисциплинаран научни метод и да су грађу третирали на начин уобичајен за значајне међународне епиграфске корпуре, као што је нпр. едисија *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, у издању Центра за епиграфику и нумизматику Филозофског факултета у Београду. Поштујући методолошке принципе ових свезака, оне су свој текст поделиле на следећа поглавља: Увод, Војска, Становништво, Религија, Прикупљање и објављивање извора, Епиграфски споменици-типови и представе и Каталог натписа. На крају се налазе списак скраћеница, списак литературе и веома користан епиграфски индекс. Посматран на овај начин епиграфски материјал је постао драгоцен документ за разумевање историјских прилика, економског живота, присуства и улоге одређених војних јединица, као и етничког састава ове територије у римском периоду.

Темељно документован и праћен обимним научним апаратом, овај рукопис представља не само синтезу досадашњих знања о различитим аспектима материјалне и духовне културе становника Чачка и околине у римско доба, већ доноси и до сада непознати материјал који, како показују ауторке текста, недвосмислено показује да је та регија у антици имала важан војни и економски значај. Обрађени епиграфски споменици су показали да се у околини града налазила станица конзуларних бенефицијара, као погранични пункт између провинција Горње Мезије и Далмације. Релативно велики број војничких натписа из ове регије (13 од укупно 45 епиграфских споменика) отвара низ нових питања везаних за историју пограничних области провинције Далмације. Међу њима су и она на која обрађени натписи упућују: постојање разгранате мреже путева и, вероватно, рудника, што треба да потврде будућа археолошка ископавања. Релативно малобројни споменици са поменима божанстава или фигуралним представама пружају, ипак, неке елементе за сагледавање духовног живота становника ове области, на шта су ауторке текста обратиле заслужену пажњу.

Рукопис Римски епиграфски споменици Чачка и околине праћен је зналачки изабраним илустративним материјалом. Осим планова, географских карти и ситуационих планова локалитета са којих натписи потичу, сви епиграфски споменици представљени су фотографијама доброг квалитета. Стога са великим задовољством препоручујемо овај рукопис за штампу, уз искрене честитке Народном музеју у Чачку што има слуха за објављивање рукописа овог типа, којим не само да испуњава своју основну функцију - публиковање материјала из својих фондова, већ се представља и као издавач дела која историју територије коју институција покрива третирају уз примену савремене научне методологије. Желели бисмо да се и други аутори поведу за примером Снежане Ферјанчић, Гордане Јеремић и Александре Бабић и да публикују необрађени епиграфски материјал из других делова Србије.

Београд, 17. IV 2008.

др Ивана Поповић, научни саветник

Добила сам текст Снежане Ферјанчић, Гордане Јеремић и Александре Бабић Римски епиграфски споменици Чачка и околине, с молбом да га прочитам и оценим. Слободна сам да Вас обавестим о следећем: Текст Римски епиграфски споменици Чачка и околине има 72 странице и већи број илустрација. Садржи следећа поглавља: 1. Увод; 2. Војска и становништво, а. Војне јединице, б. Становништво; 3. Култови, а. Римска божанства, б. Египатска божанства; 4. Епиграфска збирка; 5. Епиграфски споменици- врсте и облици; 6. Представе на споменицима; 7. Каталог натписа. Томе је додат списак илустрација, списак скраћеница, списак литературе, епиграфски индекс и резиме. Илустрације се везују за поједине натписе.

У Уводу је објашњен географски положај Чачка и околине, положај у римској провинцији Далмацији и положај у односу на два римска насеља у овом делу Римске државе.

Поглављем Војска и становништво је обухваћено оно што се зна и што се може поуздано утврдити о области Чачка у римско доба на основу натписа, који су једини писани извор из римског времена. Расправља се о помоћним одредима који су се налазили у Чачку и широј околини и конзуларним бенефицијарима. И једни и други су штитили путеве и руднике. Краће излагање о становништву заснива се на анализи ономастичког материјала са натписа. Корисна објашњења о боговима и богињама садржи поглавље о Култовима. Погоднији назив би био Религија.

Поглавље 4. Епиграфска збирка - попуњавање и публикације садржи два дела: први је прикупљање епиграфског материјала, а други су археолошка налазишта и истраживања у Чачку и околини.

Поглавље 5. Епиграфски споменици - врсте и облици пружа основна обавештења о врстама споменика који су нађени у Чачку и околини. Целину с њим представља поглавље о представама на споменицима.

Најважнији део текста је Каталог натписа. Натписи су дати по правилима епиграфске науке: врста споменика, димензије и опис, место налаза, библиографија објављивања, курзивна транскрипција текста, разлике у читањима и коментари. Дат је и превод, неопходан у публикацији ове врсте. Коментар се допуњује с поглављима о војсци и становништву и тако даје увид у оно што се може знати о Чачку и околини у римско доба. Сналажење олакшава епиграфски индекс.

С лепим уводним поглављима и пажљиво рађеним каталогом сачуваних натписа овај текст може бити користан и леп каталог, па га и препоручујем за штампу. Предложила бих и спајање неких мањих поглавља, па би дефинитиван распоред поглавља био следећи: I. Део: Увод, Војска, Становништво, Религија, Прикупљање и објављивање извора, а) Прикупљање епиграфске грађе, б) Археолошка истраживања. II. Епиграфски споменици, а) Врсте и облици епиграфских споменика, б) Представе на споменицима, Каталог натписа.

Београд, 20. маја 2008.

проф. др Мирослава Мирковић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.2:003.071=124'02(497.11)

ФЕРЈАНЧИЋ, Снежана

Римски епиграфски споменици Чачка и околине / Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић ; [фотографије Марко Бојовић]. – Чачак : Народни музеј, 2008 (Чачак : Графички центар). – 112 стр. : илустр. ; 24 см. – (Прилози за историју Чачка ; 2)

Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 95-99. – Регистар. – Summary: Roman Epigraphic Monuments from Čačak and its Vicinity.

ISBN 978-86-84067-07-6

1. Јеремић, Гордана [аутор] 2. Гојгић, Александра [аутор]

а) Латински натписи – Чачак и околина
COBISS.SR-ID 154740492